

הרב שמואל מוהילבר - רבם של חובבי ציון

Author(s): יוסף שלמון

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשנ"א), pp. 47-78

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037404>

Accessed: 04/12/2011 09:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

הרב שמואל מוהילבר — רבם של חובבי ציון

מאת יוסף שלמון

ר' שמואל מוהילבר היה ממנהיגי הבולטים של תנועת חובבי ציון. אף היה לו מעמד מרכזי בקרב ההנהגה המסורתית ברוסיה ובפולין בשנות השמונים והתשעים של המאה הי"ט.¹ על אף מעמדו המרכזי והשפעתו על בני דורו ועל הדורות הבאים, לא נמצא עד היום החוקר שיתחקה אחר דרכו כמנהיג וכהוגה. במאמר זה אנסה להעלות קווים לפעילותו ולדרכו הרעיונית.

ר"ש מוהילבר נולד בליטא בשנת 1824, בעיירה גלובקא שליד וילנה. הוא למד בישיבת וולוז'ין, ור' יצחק מוולוז'ין סמכו לרבנות. לאחר מכן שימש ברבנות בקהילות שונות בפולין ובליטא, ונציין את החשובות שבהן: סובאלק (1860–1868), ראדום (1868–1883) וביאליסטוק (1883–1898). מוהילבר היה בעל אמצעים, שלא כרוב רבני ליטא, ולא היה תלוי ברבנות לפרנסתו. הוא היה שותף באחוזה וידע לנהל משק חקלאי, וידיעות אלה שימשוהו לימים בפעילותו בתנועת חובבי ציון.²

גבולותיה של ליטא היהודית בשלהי המאה הי"ט, כפי שהיא משמשת במאמר זה, כוללים גם את רוסיה הלבנה ופולין המזרחית,³ בדומה לגבולות דוכסות ליטא במאה ה"ז. יהדות ליטא בשלהי המאה הי"ט היתה מקור לזרמים חברתיים רבים, כפי שכבר הראה מ'

1 הספרות על ר' שמואל מוהילבר רבה ומגוונת: ספרי זיכרונות, נקרולוגים והערכות, מכתבים, וספרות מחשבה והלכה. האוסף החשוב ביותר מרוכז בספר הזיכרון: ספר שמואל, בעריכת י"ל פישמן, ירושלים תרפ"ג. הערכה מקיפה על מוהילבר ראה: ג' בתייהודה, 'מוהילבר שמואל', אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ג', ירושלים תשכ"ה, עמ' 338–365. ראה גם: י' ניסנבוים, עלי חלדי, ירושלים תשכ"ט²; הנ"ל, הדת והתחיה הלאומית, ורשה תר"ף; איגרות הרב ניסנבוים, בעריכת י' שפירא, ירושלים תשט"ז. מעמדו הציבורי של מוהילבר היה גבוה, ותעיד על כך השתתפותו בהתוועדות בלבוב באפריל 1882. ראה: י' קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 176. וראה על כך להלן, הערה 24.

2 על צד זה באישיותו ראה מכתבו של מוהילבר לפרנקל (כ"ג בסיון תרמ"ג), בתוך: ספר ראדום, בעריכת א"ש שטיין, תל אביב תשכ"ב, עמ' 339.

3 M. Mishkinski, 'Regional Factors in the Formation of the Jewish Labor Movement in Czarist Russia', *Yivo Annual*, XIV (1969), p. 29. הכוונה לששת הפלכים: קובנה, וילנה, גרודנה, ויטבסק, מינסק ומוהילב.

4 מישקינסקי, שם, עמ' 27–52; וראה גם: י' סלוצקי, 'דמותה הרוחנית של יהדות ליטא', אנציקלופדיה עברית, כא, ירושלים–תל אביב תשכ"ט, טורים 772–776.

מישקינסקי.⁴ הוא התרכז בתיאור התנועה הלאומית היהודית והסוציאליזם היהודי, וראוי להוסיף לזרמים החברתיים שתיאר את ההשכלה, זרמים מסוימים בחסידות, את ישיבות ליטא בכלל וישיבות תנועת המוסר בפרט, את הזרם החרדי ואת הציונות הדתית. יהדות זו, על מכלול הזרמים הללו שצמחו בה, הטביעה חותם של מתינות יחסית ושל דרך האמצע בעולם היהודי, למן ההשכלה בסוף המאה הי"ח ועד העולם החרדי במאה הכ'. הסברים שונים הוצעו למתינות זו: הרציפות ההיסטורית; הריכוז העצום של היהודים – ביישובים רבים ובציפיות אוכלוסין רבה; קשר עמוק למסורת היהודית ולתרבותה; בידוד מן הסביבה בצד יחס נסבל וביטחון יחסי.⁵

בשנות השישים היתה היהדות הרוסית בכלל, ויהדות ליטא בפרט, נתונה במשבר, בשל השינויים במבנה הכלכלי של המדינה.⁶ לכך יש לצרף את הרעב הקשה שפקד את ליטא בשנים 1867–1869. היהודים הליטאיים לא נתברכו בעושר רב גם בהשוואה לאחיהם באזורים אחרים של האימפריה הרוסית, ועתה הביאו התמורות להתרוששות נוספת. על רקע האכזבה ההולכת ומעמיקה של המשכילים ממדיניותו השמרנית של אלכסנדר השני, הוטחו ביהדות המסורתית במזרח אירופה האשמות, שהיא אחראית לעקות הזמן, ושהיא עוינת את המודרנה, ואינה מתמודדת עם אתגרי הזמן לא בחיי היומיום ולא בפסיקה ההלכתית. המצוקה החברתית והכלכלית יצרה את הרקע לתהליכים המרכזיים שאירעו ביהדות ליטא במהלך השליש האחרון של המאה הי"ט: עליית הלאומיות היהודית על שני זרמים – החילוני והמסורתי – והתגבשותה של אורתודוקסיה המכונה 'חרדית'. דומה שדווקא הביוגרפיה של ר"ש מוהילבר מאפשרת לנו לבחון את התמורות ביהדות ליטא בשלהי המאה הי"ט, יהדות שהטביעה חותם כה עמוק על תולדות ישראל במאה הכ'.

א. שנות השבעים

פעילותו הציבורית הפומבית של ר"ש מוהילבר החלה בראשית שנות השבעים של המאה הי"ט, במאמרים שפרסם בעיתונות העברית. בשנים 1872–1874 התנהל פולמוס בין משכילים לרבנים, שהמשיך את הפולמוס על התיקונים בדת מן השנים 1868–1871. בראש המשכילים עמדו מ"ל ליליינבלום, י"ל גורדון ועורך 'המליץ' א' צדרבוים. למערך זה של התנצחויות בעיתונות בין משכילים לרבנים נכנס מוהילבר עם עמדה משלו, ועמדתו קנתה לה אוהדים במהלך שנות השבעים בקרב סופרים ורבנים במחנה המסורתי. ניתן לראות בעמדתו מעין הודאה במקצת בצדקת הביקורת על החברה המסורתית, בצד גישור על הפער שבין ההשכלה למסורת. על עמדותיו אלה כתב שתי סדרות של מאמרים בעיתון 'הלבנון'.⁷ מוהילבר הציע להקים מוסדות חינוך יהודיים שישלבו תורה והשכלה,

5 סלוצקי, שם.

6 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ז, תל אביב תשל"א, עמ' 147.

7 ש' מוהילבר, 'היראה וההשכלה', הלבנון, 1872, גיליון 15, עמ' 113–114. וראה גם להלן.

בסיוע השלטונות. הוא הציג בפומבי את תוכניתו זו גם באסיפה של 'חברת מרבי השכלה' בפטרסבורג באפריל 1873, בנוכחות עסקני ציבור וסופרים.⁸ בהצגת התוכנית ברבים הוא שימש פה לרבנים ולסופרים רבים, שביטאו את עמדותיהם מעל דפי 'המגיד' ו'הלבנון', אבל לא היו בעלי השפעה כשלו.⁹ המכנה המשותף בין הצעתו של מוהילבר לבין ההצעות הללו שפורסמו בעיתונות היה דחיית ההשכלה הרדיקאלית, כפי שבאה לידי ביטוי בכתביהם של סופרים כמ"ל ליליינבלום וי"ל גורדון.

במאמריו טען מוהילבר, כי 'קנאת היראים ותאות המשכילים בין אחים הפריאו', ו'באין חכמה אין יראה ובאין יראה אין חכמה'.¹⁰ לדעתו: 'הדברים היותר נחוצים לתקן בעמינו המה: א. חינוך הבנים ב. מצב מדיני ג. עזיבת ריב ומשטמה בדברי אמונה והשכלה'.¹¹ לשם כך יש 'לאחד שתי בנות אלקים אלה האמונה וההשכלה'.¹² הצעותיו היו מרחיקות-לכת לעומת המקובל בחברה המסורתית, ועוררו עליו ביקורת.¹³ אף על פי כן הוסיף ר"ש מוהילבר לדבוק בעמדותיו, וניהל משא-ומתן עם עסקני הציבור בפטרסבורג, וידיעות על כך הופיעו בעיתונים. יצוין כאן מכתב ששלח אליו הברון יוסף גינצבורג, מי שעמד בראש ההנהגה החילונית של יהדות רוסיה באותם הימים. הוא ביקשו, שיפעל ככל יכולתו בתוך החברה היהודית לקדם את השתלבותם האזרחית של יהודי רוסיה, כדי שהיהודים לא יוסיפו עוד להשתמט מן החובות האזרחיות, ובכלל זה השירות בצבא.¹⁴ זמן קצר לאחר מכן הוסיף מוהילבר נדבך נוסף להצעתו, והצדיק פנייה לעבודות פרודוקטיביות: 'אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן, מגדולי חכמי התלמוד היו בעלי מלאכות שונות וכל זה לא האפיל זוהר מעלתם. ונהפוך הוא כי על חכמתם הרבה נתוספו טהרת הלב ומנוחת הנפש'.¹⁵ ומכאן אך צעד קטן עד שיצא מוהילבר בביקורת

8 י"ל רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה, א, פטרבורג תרמ"ו, עמ' 100–102 (הדו"ח מיום 29.4.1873). על היחס אליו בראדום ראה: מ"ש גשורי, הרב שמואל מוהילבר, ראדום תשכ"א, עמ' 47; ניסבובים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' צו. הגורם המידי להצעה היה חוק משנת 1855, שהיה אמור להיות מיושם בשנת 1875, שלא יינתנו רשיונות לשמש במלמדות ב'חדרים' למלמדים ללא השכלה של תיכון או של סמינר למורים. ראה: י' ליפשיץ, זכרון יעקב, ב, ד"צ: ירושלים תשכ"ח, עמ' 124. מוהילבר נשאר בפטרסבורג, לשאת ולתת עם 'חברת מרבי השכלה', גם כשחבריו עזבו במחאה. ראה: שם, עמ' 125–129.

9 ראה: אמבצ"ל, 'דרך השלום', הלבנון, 1872, גיליון 15, עמ' 115. ככל הנראה המחבר הוא הרב אלכסנדר משה בן צבי לפידות, רבה של ראסין. על עמדות דומות של י"מ פינס ראה: י' שלמון, י"מ פינס – דמותו ההיסטורית, תל אביב תשמ"ג, עמ' 261–272; הנ"ל, 'דוד גורדון ועיתון המגיד: חילופי עמדות ללאומיות היהודית 1860–1882', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 145–164.

10 מוהילבר (לעיל, הערה 7), עמ' 114.

11 הנ"ל, 'היראה וההשכלה', הלבנון, 1872, גיליון 16, עמ' 122.

12 שם, עמ' 123.

13 ש' מוהילבר, 'אושר האדם', הלבנון, 1873, גיליון 29, עמ' 225.

14 מכתבו של י' גינצבורג אל מוהילבר: הלבנון, 1873, גיליון 5, עמ' 34–35. ראה גם שבחים על מוהילבר, הממוגז תורה עם חכמה: נפתלי הלוי, 'שמעו זאת הכהנים והקשיבו בית ישראל', הלבנון, 1873, גיליון 15, עמ' 114.

15 מוהילבר (לעיל, הערה 13), גיליון 27, עמ' 210.

נוקבת על החברה המסורתית: 'כל הישרה יעקשו', מידותיה המוסריות ירודות, אנשיה משתמטים מחובות אזרחיות, אינם לומדים 'הלכות דרך ארץ משאר לאומי תבל' ומתחמקים מן הצורך ללמוד את שפת המדינה.¹⁶ זו היתה ביקורת נועזת למדי לרב במעמדו, שהשתייך ללא עוררין לחברה המסורתית שעליה קרא תיגר. אחרי מאמריו מן השנים 1872–1874 לא נשמע קולו של ר"ש מוהילבר ברבים, לפחות לא מעל דפי העיתונות. לא ברור מדוע השתתק לפתע. ייתכן שהדבר נובע מן התגובות שספג על ביקורתו הנוקבת.

במאמריו הנזכרים של מוהילבר עדיין לא נשבה רוח הלאומיות, אף שכבר מצאנו את אותותיה בקרב מבקשי הסינתיזה בין מסורת להשכלה, כי"ל פינס ודוד גורדון. לימים פרסם נכדו, ד"ר יוסף מוהילבר, דברים שכתב סבו בשנים אלה ונותרו בכתבי יד. בשנים 1875–1876 דן מוהילבר בגאולה, ומדבריו עולה שאימץ את עמדתו של צ"ה קאלישר, 'שהגאולה או לפחות התחלת הגאולה תהיה בדרך טבעי'.¹⁷ לדעת מוהילבר, הגאולה 'תהיה במדרגה נמוכה ובדרך טבעי', קרי בשלבים ולא בבת-אחת. לדעתו, ישראל לא זכה לגאולה בדרך נס, ולכן הגאולה תבוא בעתה: 'כי כל עם אשר הוא קיים ועומד אף על פי שהוא במצב השפלות, עם כל זה תגיע עתו להשיג רום מצבו'.¹⁸ הוא היה משוכנע שדורו הוא דור הגאולה, 'כי כבר האיר לנו קצה השחר', וסימניו השגת אמנציפציה ומעמד פוליטי וכלכלי גבוה ליהודים בארצות אירופה.¹⁹ הגאולה תבוא לא על ידי המוני העם כי אם על ידי 'החכמים הרוזנים והשועים בעמנו, הראויים לעמוד בהיכל מלך, הגבירים הגדולים'.²⁰ וכבר בשלב מוקדם זה של התגבשות דעותיו שאל: 'האם עוזבי תורה ותוכחי אמונה המה ינחלו את הארץ? ותשובתו מאפיינת את דרכה של הציונות הדתית שנים רבות אחר כך, שתהליך השיבה לארץ ישראל יגרם לשבים לחזור בתשובה: 'אז ישפוך עלינו ה' את רוחו ממרום להפוך את לבבנו לעבדו באמת'.²¹ ר"ש מוהילבר כרך בתהליך הגאולה את ההכרה של אומות העולם, ש'האמונה והדעת' ממקור ישראל המה.²² גישה זו על מקור החכמות כבר אימצו משכילים ראשונים, במאה הי"ח, על סמך מקורות יהודיים מימי הביניים. בנקודה זו נפגשות משנתו בתורת הגאולה ומשנתו החינוכית.

לסיכום פעילותו של ר"ש מוהילבר בשנות השבעים אפשר לומר, שהוא היה יורשו של צ"ה קאלישר. עם פטירתו של קאלישר, בשנת 1875, עלתה קרנו של מוהילבר. ידו היתה בכל פעילות ציבורית כללי-ישראלית בזמנו. כבר בשנה זו הוא קרא לרבנים לפעול נגד המשכילים הרדיקאליים מבית מדרשו של 'השחר', הפוגעים בחברה המסורתית. לדעתו, משכילים אלה אינם דומים לחברת מרבי השכלה. ברעיונותיהם החופשיים הם מתגרים

16 שם, גיליון 28, עמ' 218.

17 'מוהילבר', 'דעותיו והשקפותיו של רבי שמואל', ספר שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' קנג.

18 שם, שם.

19 שם, עמ' קנד-קנה.

20 שם, עמ' קנה.

21 שם, שם.

22 שם, עמ' קנה-קנו.

בערכיה הבסיסיים ביותר של החברה המסורתית. ואילו המשכילים המתונים, הנמנים עם 'חברת מרבי השכלה', רוצים במודרניזאציה חיובית של החברה המסורתית, קרי הסבה מקצועית והרחבת תחומי החינוך, לצורך קיומם הפיסי של היהודים בעידן של תמורות.²³

ב. מפרעות 1881 ועד ועידת קאטוביץ (1884)

לאחר גל הפרעות הראשון של שנת 1881 התייצב ר"ש מוהילבר בראש תנועת חיבת ציון, שעשתה אז את צעדיה הראשונים. לא ברור אם החל בפעילותו עוד בחורף 1881 או רק באביב 1882.²⁴ מכל מקום, כבר במאוס 1882 מוזכר מוהילבר כדמות מרכזית בהנהגה היהודית המוכנה לפעול לשם הפניית מהגרים לארץ ישראל.²⁵ לפי עדויות מוסמכות, הוזעק מוהילבר ללבוב באפריל 1882, כדי לפגוש ב'ועד השליחים' (Board of Deputies) ובאנשי קרן 'מנשן האוז' (Mansion House), לאחר שר' יצחק אלחנן ספקטור נקרא לאסיפת נציגי הקהילות בפטרסבורג לדון בתגובת היהודים לפרעות.²⁶ מוהילבר תבע להפנות את המהגרים ממזרח אירופה לארץ ישראל, ונתקל בהתנגדות חריפה של נציגי ועד שליחי הקהילות – ש' מונאגיו וד"ר א' אשר. אף על פי כן הצטרף לקריאה של רבני לבוב ונציגי יהדות בריטניה אל הפליטים מרוסיה, לבל יהינו להצטופף בהמוניהם בברודי, הצרה מהכיל את כל הפליטים; תחת זאת ינהלו את ההגירה לאמריקה או לארץ ישראל בשיטה ובשיקול דעת הגיוני.²⁷

בוויכוח על יעדי ההגירה המועדפים שהתנהל באותם הימים ברוסיה היתה למוהילבר עמדה ברורה. בסיון תרמ"ב הוא פרסם 'קול קורא', יחד עם שניים מראשי ההנהגה הרבנית ברוסיה ובפולין, ר' יוסף דוב סולובייצ'יק מבריסק ור' אליהו חיים מייזל מלודז'.²⁸ זה היה ה'קול קורא' הראשון שפנה אל יהודי רוסיה בקריאה להתארגן באגודות

23 ראה מכתבו של מוהילבר ליצקב ליפשיץ, סיון תרל"ה, בתוך: יעקב ליפשיץ, מחזיקי הדת, פיוטרקוב תרס"ג, עמ' טו-טז.

24 לדעת פישמן החל מוהילבר לפעול עוד לפני אביב 1882. לדבריו ביקר מוהילבר בוורשה עוד קודם לכן. ראה: י"ל פישמן, 'תולדות רבי שמואל', ספר שמואל, תל אביב תרפ"ג, עמ' יט. לפי סלוצקי, תמך מוהילבר ביישוב בארץ ישראל עוד לפני הפרעות של שנת 1881, ומיד לאחר שפרצו מיהר לבקר אצל הפליטים. ראה מאמרו: 'מוהילבר שמואל', אנציקלופדיה עברית, כב, ירושלים-תל אביב תש"ל, טור 403. גם שולמית לסקוב קובעת זאת, אך לא מביאה מקור לכך. ראה: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון ויישוב ארץ ישראל, בעריכת ש' לסקוב, א-ו, תל אביב תשמ"ב-תש"ן; א, עמ' 31. מכל מקום, ברור שמוהילבר נסע ללבוב להיפגש עם נציגי 'ועד שליחי הקהילות' וקרן 'מנשן האוז' באפריל 1882, ומשם נסע לוורשה.

25 מכתב הסופרים לברון נפתלי הוראץ גינצבורג, מיום 29.2.1882, בתוך: לסקוב, כתבים, א, שם, עמ' 202.

26 קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 176-177; כתבים, א, שם, עמ' 232. וראה לעיל, הערה 24.

27 'אוהרה', המגיד, 1882, גיליון 18, עמ' 147; כתבים, א, שם, עמ' 235-236.

28 על התאריך של ה'קול קורא' ראה מכתבו של מוהילבר אל פרנקל, ספר ראדום (לעיל, הערה 2), עמ' 338-339.

לשם הגירה לארץ ישראל. המניע העיקרי לפרסום הקריאה היה למנוע מיהודים להגר לאמריקה. חששם של הרבנים היה כפול: הן חשש מהתגברות שנאת ישראל באמריקה בשל ריבוי המהגרים, והן חשש שבאמריקה יגבר החילון של המהגרים ממזרח אירופה. ההתנגדות להגירה לאמריקה בקרב ההנהגה המסורתית נותרה בעינה גם בשנות התשעים. גישה זו השתנתה רק בעשור הראשון של המאה הכ'. ה'קול קורא' אינו מבטא מגמות 'לאומיות', וכל כוונתו להציל נפשות בהושבתם בארץ ישראל.²⁹ עם זאת, אין ספק שמוהילבר היה הרוח החיה והממריץ בהוצאת ה'קול קורא' לרבים, ואולי הניעו אותו לכך גורמים נוספים, המבשרים את הבאות.³⁰

הצטרפותם של שלושה רבנים לאכסניה אחת במטרה להמליץ על הגירה לארץ ישראל היתה נקודת מפנה בוויכוח על יעדי ההגירה מרוסיה. יתר על כן, שניים מהחותמים – סולובייצ'יק ומייזל – הסתייגו מתנועת חיבת ציון, שעשתה את צעדיה הראשונים זמן מה לאחר פרסום דעתם ברבים.³¹ כפי שנראה בהמשך הדיון, חילוקי הדעות שהתפתחו בין ר"ש מוהילבר לבין רבנים מסורתיים אחרים ברוסיה, לא היו בשאלות של הלכה או של אמונה – באשר לדרכי הגאולה – אלא בהערכת המשבר החברתי המאיים על היהדות המסורתית באמריקה ובארץ ישראל, ובדרכים להתגבר עליו. מוהילבר האמין, שתנועת חיבת ציון תהפוך לתנועה לאומית, והיא הדרך להצלתה של היהדות המסורתית ברוסיה.³²

מכאן ולהבא עמד ר"ש מוהילבר בראש תנועת חיבת ציון ונטל חלק בכל פעולותיה החשובות. הוא הצטרף בעצמו למקימי אגודת חובבי ציון בוורשה (אייר תרמ"ב), והחל לעודד הקמת אגודות כאלה ברחבי רוסיה ופולין.³³ עיקר עיסוקו הציבורי, עד לפטירתו בשנת 1898, היה בביסוסה ובפיתוחה של תנועת חיבת ציון. אליו פנו בכל ענייני התנועה, בדברים קטנים כגדולים.³⁴ מכתביו מוורשה לראדום באותה התקופה גדושים בהצעות וברעיונות לפיתוח הרעיון של התנועה ולמימושו, למשל הרעיון להקים בנק קולוניאלי ליישוב יהודים על הקרקע בארץ ישראל.³⁵ וכך, אף שכינה כרבה של ראדום, ולאחר מכן

29 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' כ-כא.

30 ראה: המגיד, 1882, גיליון 19, עמ' 155.

31 ה'קול קורא' התפרסם בסיון תרמ"ב. ראה: קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 153. על הסתייגותו של ר"ד סולובייצ'יק ראה: שם, עמ' 355-357.

32 בשיחה עם אחד הסופרים קבע מוהילבר, שלא קדושת ארץ ישראל עומדת במרכז עניינו אלא קיום האומה. ראה: יח"ר, 'רבי שמואל מוהילבר', השלח, ד (1898), עמ' 94.

33 קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 162, 191, 215. ראה גם: א"ר מלאכי, 'לתולדות ר' שמואל מוהילבר', אור המזרח, ט (שבט תשכ"ב), עמ' 55-56.

34 על היוזמה של רוזנפלד, ראה: לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), א, עמ' 267-268. לפניית אל מוהילבר, ראה: שם, עמ' 267-268, 285, 353, 462-464, 532-533; קלויזנר, שם, עמ' 230.

35 ראה מכתביו מוורשה לראדום, סיון תרמ"ב, בתוך: ספר ראדום (לעיל, הערה 2), עמ' 338 (בעניין הבנק האגרי). ראה גם: 'מכתבי הג' ר"ש מוהילבר זצ"ל', הד הציוני הוותיק, ניסן ת"ש, עמ' 12-11.

ברבנות ביאליסטוק, היה עיקר פעילותו במסגרת תנועת חובבי ציון, עד כדי כך שהיה צריך למנות לו ממלאי מקום לניהולן השוטף של הקהילות שבראשן עמד. בקיץ 1882 יצא ר"ש מוהילבר אל מערב אירופה לפעול לעידוד ההגירה לארץ ישראל, ומגמת פניו לברלין, לפאריס וללונדון. הפעילות סביב ההגירה מרוסיה התרחשה באותה התקופה בעיקר בגרמניה. בין הפועלים למען המהגרים היו ד"ר מ' להמן, עורך ה-*Der Israelit* ו'הלבנון', ד"ר ע' הילדסהיימר, רבה של הקהילה האורתודוקסית של ברלין, ואחרים.³⁶ במסעו זה זכה מוהילבר להצלחה רבה, הואיל ורתם את הברון אדמונד דה-רוטשילד מפאריס למפעל היישוב היהודי בארץ ישראל. מוהילבר נסע תחילה אל הברון היהודי הרוסי נפתלי הרץ גינצבורג, שירש את אביו בהנהגת יהודי רוסיה, לשכנעו לתמוך ביוזמותיו החדשות. אך גינצבורג לא השתכנע, ואז הציע לו הרב צדוק קאהן, רבה של פאריס, לפנות לרוטשילד.³⁷

קודם שפנה לרוטשילד ניסח ר"ש מוהילבר פנייה לראשי חברת כ"ח, ובה התווה את עיקרי תורתו הלאומית. מצב יהודי רוסיה, כתב מוהילבר, בשפל המדרגה, כ-60% מהם מתפרנסים מ'פרנסות אוויר', וההתעסקות במסחר מגבירה את העוינות של הסביבה כלפי היהודים. 'הרפואה היותר בטוחה היא אשר ישובו לאחוז מעשי אבותיהם לעבוד עבודת אדמה'. הניסיונות ליישב את היהודים על הקרקע ברוסיה נכשלו, הוסיף מוהילבר. התקוות ליישב את היהודים על הקרקע באמריקה חסרות סיכויי אף הן, הואיל ואין להם זיקה לאדמה האמריקאית. רק בארץ ישראל 'היראים אומרים בכל כוחינו נעבוד אותה כי ארץ קדושה היא ולחם צר ומים לחץ ינעם לנו כמעדני מלך'. כבוד ישראל מושפל ברוסיה, ולכן אין לצפות לשיפור מעמדם הכלכלי והחברתי של היהודים בארץ זו. אמנם, יישוב ארץ ישראל תובע מאמצים רבים, אבל 'האם כבר מת כל רגש קודש ולאומי מקרבנו?'. יש לשלוח לארץ ישראל, בשלב ראשון, יהודים המסוגלים להתיישב על הקרקע. עד כאן דברי מוהילבר בפנייתו לראשי חברת כ"ח, בין כסה לעשור תרמ"ג. ואולם, כ"ח כבר התנערה קודם לכן מתמיכה בהגירה לארץ ישראל, והעדיפה לחזק את ההגירה לאמריקה.³⁸ הפנייה לרוטשילד היתה כמדומה הסיכוי האחרון לעורר גורם יהודי בעל אמצעים לתמוך ביישוב הארץ.

החוקרים התלבטו רבות בשאלה, מי האיש שהשפיע על רוטשילד לסייע למפעל ההתיישבות בארץ. האם היה זה יוסף פיינברג מראשון לציון, ר"ש מוהילבר או שמא ד' גורדון, עורך 'המגיד'.³⁹ כיום הכול מסכימים שר"ש מוהילבר הוא שרתם את הברון

36 קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 222-225, 269-271. וראה מכתבו של רא"ל פרומקין, י"ב באלול תרמ"ב, בתוך: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חובבי ציון, א-ג, אודיסה-תל אביב תרע"ט-תרצ"ב: ג, מס' 1153, עמ' 434-436. וראה: מלאכי (לעיל, הערה 33), עמ' 59.

37 ראה: ניסבויס, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קא.

38 ראה: מלאכי (לעיל, הערה 33), עמ' 60-63.

39 ראה: פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' כה, הערה 17; ר' אהרנסון, 'תוכנית נטר רוטשילד', קתדרה, 44 (1987), עמ' 56-57. וראה מכתב חובבי ציון במוסקבה אל פינסקר, מספטמבר 1887, בתוך: לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ה, מס' 1063, עמ' 344, הערה 6.

רוטשילד למפעל ההתיישבות. ואכן, מתקבל על הדעת שאישיות רבנית בעלת מעמד היתה יכולה לפעול על לבו של רוטשילד. שכן, לימים התברר שהוא חש דאגה רבה לעתידו של העם היהודי בכלל, ולאופיה המסורתי של החברה היהודית בפרט.⁴⁰ זאת ועוד, רוטשילד בא במגע הדוק בפאריס עם רבה של יהדות צרפת, הרב איזידור לב, עם הרב צדוק קאהן מפאריס (ומשנת 1890 רבה הראשי של צרפת), ועם מיכאל ארלנגר, סגן נשיא הקונסיסטוריה של פאריס (שהיה הממונה על הצדקה בביתו של רוטשילד). יהודים אלה אפשר לאפיינם כיהודים מסורתיים.⁴¹ מתקבל אפוא על הדעת, שאכן מוהילבר הוא ששכנע את הברון רוטשילד לתמוך במפעל שבארץ ישראל.

ב-28 בספטמבר וב-3 באוקטובר 1882 נפגשו ר"ש מוהילבר והברון אדמונד דה-רוטשילד. הפגישות נתקיימו בתיווכם של הרבנים הנזכרים ובהמלצתו של קרל נטר, שפגש במוהילבר עוד בברודי. אמנם, היה פער עמוק בין השאיפות הלאומיות של ראש תנועת חיבת ציון, כפי שיתברר בהמשך, לבין מטרותיו של הברון רוטשילד, שהסכים לתמוך תמיכה מוגבלת בלבד בניסיונות ההתיישבות בארץ ישראל.⁴² ואולם, הרתמותו של רוטשילד למפעל הארץ ישראלי היתה בעלת חשיבות מכרעת בהנחת היסודות ליישוב החדש בארץ ישראל. ואכן, ההשג המיידית של הפגישות היה הקמת המושבה עקרון (מזכרת בתיה), בתמיכת הברון. מוהילבר לא הסתפק בכך ונתן דעתו לפרטי הפרטים הקשורים בהקמת המושבה, ואף היה איש הקשר בין המתיישבים לברון בשלב הראשוני.⁴³ להשגו של מוהילבר נודעה חשיבות מיוחדת באותם ימים גם בשל נסיגתה של חברת כל ישראל חברים (כ"ח) מכל תמיכה שהיא במפעל ההתיישבות.

משהחל מוהילבר לפעול להקמת יישובים בארץ ישראל, שוב לא משך ידו מכך עד סוף ימיו. כך, לדוגמה, הוא היה זה שגייס את אנשי ביאליסטוק לקנות את נחלות פתח-תקוה ולהתיישב בהן, לאחר שעזבו אותן המתיישבים הראשונים.⁴⁴ הוא ערך מגביות לטובת היישוב המתחדש בארץ ישראל, והעביר כספים למושבות הראשונות באמצעות אגודת

40 ראה: קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 269–271, 273. ראה גם: ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ ישראל, ירושלים תש"ם, עמ' 47–48, 57–60; פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' כא–כו; ובמיוחד מכתבו של הרב י"ז לובעצקי, הרב של קהילת יוצאי רוסיה-פולין בפאריס, אל הרב מ"ג יפה, שם, עמ' כו–כו. הברון אדמונד דה-רוטשילד היה נשוי לבתו של וילהלם קרל, אורתודוקס איש פרנקפורט. בתו אדלה היתה שומרת מצוות. ראה גם: מכתב ברלין אל פינסקר, בתוך: דרויאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), ב, מס' 699, עמ' 378; ד' גלעדי ומ' נאור, רוטשילד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 11.

41 על חבורת אנשים זו ראה: שאמה, שם, עמ' 44–46. וראה גם: ר' אהרנסון, הברון רוטשילד והמושבות העבריות בארץ-ישראל, 1882–1890, ירושלים 1990, עמ' 153–154; גלעדי-נאור, שם, עמ' 13–14.

42 שאמה, שם, עמ' 45, 47, 48, 58–59; וראה גם: פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' כג–כד, פרטי השיחה בין הרב מוהילבר לבין רוטשילד.

43 קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 294–297; פישמן, שם, עמ' כו; לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ב, עמ' 8.

44 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' כח.

חובבי ציון בביאליסטוק שבראשה עמד.⁴⁵ לאנשי האגודות במזרח אירופה, למתיישבים בארץ וליתר העוסקים במפעל ההתיישבות – לכל אלה שימש מוהילבר יועץ, מדריך ומסייע.⁴⁶ דרך משל, ידדו הרב א"ד הירשוביץ פנה אליו וסיפר לו שהרב עזריאל הילדסהיימר רוצה לדאוג ל'תורה ויראת שמים' בפתח-תקוה, ומעוניין לשלוח למתיישבים 'כלי קודש'. מוהילבר השיב לו, שימסור לר"ע הילדסהיימר שאין צורך במורים ובמלמדים בפתח-תקוה, שהרי אלה מצויים בארץ בשפע. 'אין לנו לדאוג רק בעד ישוב הארץ היינו שלא יחסרו להם הבהמות והכלים הדרושים לעבודת האדמה ובתים לשבת בהם'.⁴⁷

התנועה הציונית בכלל, ותנועת חיבת ציון בפרט, לא פעלו לבד בתוך הקהילות היהודיות. חשוב לקחת בחשבון את הרקע החברתי שבו פעלו חובבי ציון, שכן בספרי היסטוריה על התנועה, בפרט במחקרים הראשונים עליה, תוארו האירועים במנותק מן המתרחש בתוך הקהילות היהודיות. הציונות נאבקה על מעמדה בקהילות ושאפה שחבריה יתמנו למנהיגים. האלטרנטיבות שעמדו בפני היהודים בהמשך התקופה היו רבות: הגירה לאמריקה, הצטרפות לארגונים סוציאליסטיים או התחברות לגורמים אנטי-לאומיים – מתבוללים או חרדים. על רקע זה נבחר ר"ש מוהילבר בשנת 1883 לרבה של הקהילה החשובה ביאליסטוק. הבחירה היתה בהשפעת חובבי ציון, ויש בכך כדי להצביע על כוחה המתעצם של התנועה ברוסיה-פולין.⁴⁸ המינוי לרבנות ביאליסטוק לא עורר התנגדות, הן משום שהאופוזיציה לתנועת חיבת ציון עדיין לא התגבשה, והן משום שהרב שנבחר יצאו לו מוניטין עוד קודם לעלייתה של תנועת חיבת ציון.⁴⁹

במהלך שנת 1882 ובראשית שנת 1883, על רקע התעצמות תנועת חיבת ציון, רבו המדברים בזכות הקמת ארגון מרכזי לתנועה, שפעלה עד אז במסגרת אגודות בערים השונות. מכל התומכים ברעיון היה זה ר"ש מוהילבר שנטל על עצמו את היוזמה לארגון פעולה רחבה הלכה למעשה. באביב 1883 (אדר-ניסן תרמ"ג) הוא שלח ביוזמתו שליחים לערים שונות, כדי להכין ועידה מרכזית של אגודות חובבי ציון. היוזמה התקבלה ברצון, אבל כבר בשלב זה נתגלעו חילוקי דעות והסתמנו שתי גישות עקרוניות: הדוגלים בגישה האחת תבעו לקבל לתנועה רק יהודים שומרי הלכה, כדי למנוע מ'קלי הדעת ואנשי און... לרפות ידי יראי ה'.'⁵⁰ בין התומכים בגישה זו היו הרבנים י"ד סולובייצ'יק מבריסק ומ"ג יפה מרוז'ינו. ר"ש מוהילבר תמך בגישה אחרת, לקבל לתנועה את כל חובבי ציון, ללא

45 מכתב חזנוביץ לפינסקר, 28.10.1883, לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ב, עמ' 213–214.

46 ביחס ליסוד המעלה ראה: קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 304. וראה מכתבו של אלטשולר אל מוהילבר, בתוך: דרויאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), ג, מכתב 1273, עמ' 689–697 (שבט תרמ"ה).

47 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' כח.

48 קלויזנר, בהתעורר עם, שם, עמ' 355; ניסנבוים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קב.

49 ראה: י' שלמון, 'תגובת החברה החרדית לציונות 1898–1900', אשל באר-שבע, א (תשל"ה), עמ' 377–438.

50 קלויזנר, בהתעורר עם, שם, עמ' 356.

סייג של שמירת ההלכה. למעשה המשיך בכך מוהילבר, במידה מסוימת, את הקו שנקט ביחס להשכלה ולשילוב תורה והשכלה בחינוך היהודי. לאחדות העם הוא ייחס חשיבות מכרעת, אולי בשל הגורם הלאומי, וגישתו זו קבעה את עמדותיו גם בעתיד. בחודש סיון תרמ"ג כינס מוהילבר בביאליסטוק ועידה של נציגים מקהילות שונות, ונבחר ועד מרכזי של חובבי ציון. נבחרו רבנים ועסקנים מסורתיים וכן הסופר י"ל ליוואנדה מווילנה.⁵¹ הוועידה היתה סוערת למדי, על רקע שתי הגישות ביחס לשיתוף 'חופשיים' בתנועה. כמה רבנים סירבו ליטול חלק בארגון החדש בשל שיתוף הפעולה עם ה'חופשיים', ולעומת זאת מחו הבלתי-מסורתיים על ייצוגם החלש בהתכנסות. בסופו של דבר לא נשאה היוזמה פירות, בשל ההתנגדות לוועד הנבחר, משני עברי המתרס. ואולם, לוועידה בביאליסטוק נודעה חשיבות עקרונית בשיתוף המסורתיים והבלתי-מסורתיים במאמצים לחידוש היישוב בארץ ישראל בפרט, ולביסוס התנועה הציונית בכלל. ר"ש מוהילבר גילה עקיבות בגישתו לשותף ציונים דתיים ולא-דתיים במסגרת התנועה הציונית, ועמד על דעתו בעניין זה אל מול רבנים מגדולי הדור, כ"ד סולובייצ'יק. הוא לא סטה מעמדתו גם כשהתברר לו שרבנים חשובים הולכים ופורשים מן התנועה בשל עמדה זו. בכך הוא סלל את הדרך לזרם הציוני-דתי.

פרישתם של רבנים מתנועת חבת ציון סימנה את תחילתו של תהליך ארוך, שנמשך כשש-עשרה שנה, שבו ניתקו עצמם עוד ועוד רבנים מן התנועה; סופו של דבר, שמשנות התשעים המאוחרות ואילך היו נושאים העיקריים של התנועה הציונית יהודים שלא ראו עצמם מחויבים להלכה היהודית. פילוג זה, שהלך וגבר, חילק את הציבור המסורתי במזרח אירופה לשני מחנות: האחד, חרדי, דחה את המודרנה גם באופיה הציוני; והשני, ניאור-חרדי, שקיבל את המודרנה הלאומית הציונית ללא ויתור על אורח חיים לפי ההלכה. דומה שמאמצי של מוהילבר בתנועה עוררו את תנועת החובבים בעיקר בקרב הציבור המסורתי ופחות בקרב המשכילים.⁵²

ג. מוועידת קאטוביץ (1884) ועד ועידת וילנה (1889)

הוועידה הראשונה של חובבי ציון נערכה בקאטוביץ בסוף שנת 1884 (י"ח-כ"ג בחשון תרמ"ה). לקראת הוועידה גברה הפעילות באגודת חובבי ציון בביאליסטוק, בראשות ר"ש מוהילבר, במטרה להגדיל את מספר הרבנים שישתתפו בוועידה. מוהילבר בעצמו נסע לקהילות שונות כדי להקים אגודות חובבי ציון ולהכין את הוועידה, וריכוז את

51 שם, עמ' 357. וראה גם: י' אפל, בתוך ראשית התחיה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 351-354.
52 ראה מכתבו של ש"ל ציטרון אל א"ל לבאנדה, 2 באפריל 1883, בתוך: לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ב, עמ' 94-95. על המאמצים לקשור לעניין את ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, ראה: ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 30, מכתב מוהילבר לליפשיץ מ"ח באייר תרמ"ג. וראה גם: כתבים, שם, עמ' 14. והשווה: מכתב מוהילבר לפרנקל (כ"ג בסיון תרמ"ג), בתוך ספר ראדום (לעיל, הערה 2), עמ' 339.

ההתארגנות שקדמה לוועידת קאטוביץ.⁵³ חברי אגודת חובבי ציון בביאליסטוק ניסחו לעצמם תקנות, ושאלו שתקנותיהם יהפכו לתקנות של כלל אגודות חובבי ציון. מטרתם היתה 'להקים ארץ ולהנחיל נחלות שוממות לתת גאולה לארץ ע"י קניית קרקעות נחלות שדה וכרם'.⁵⁴ בניסוח זה אין התחייבויות לאומיות מפורשות. עוד לפני הוועידה התברר שהאורתודוקסים מגרמניה לא ישתתפו בה, בגלל שאגודת 'בני ברית' בקאטוביץ, מארגנת הוועידה, אינה נמנית על האורתודוקסיה. וכך נכשל באיכו הניסיון להעזר באורתודוקסיה הגרמנית כדי לרתום את עשירי גרמניה, ובעיקר את בית רוטשילד מפרנקפורט, לעגלת חובבי ציון.⁵⁵

ועידת קאטוביץ היתה מבחן הכוחות הראשון לאישים ולאגודות שהשתתפו בה. היא גם שרטטה את הגבולות הגיאוגרפיים של התנועה הציונית לעתיד לבוא: מרכז במזרח אירופה, ושלוחות חלשות לה במרכז אירופה ובמערבה. ועידת קאטוביץ אינה מענייננו כאן. נציין אך זאת, שכבר בוועידה זו התגלתה חולשתה של החברה המסורתית לשלוט בנעשה בתנועה הציונית, בשעה שרובה של ההנהגה הרבנית ברוסיה עדיין תמך בתנועה.⁵⁶

ר"ש מוהילבר, מי ששיקע עצמו בעבודת חובבי ציון והיה הציר המפורסם ביותר בקרב יהודי רוסיה-פולין, נבחר ליושב-ראש של כבוד ול'זקן הצירים'. בסיום הוועידה נשא דברים 'לפינסקר, והדגיש את האיחוד של מסורתיים וחופשיים בתנועה אחת. לאחר מכן דיבר מוהילבר, ונתן בדבריו הסכמה ותעודת הכשר לתנועה לפעול בקרב הציבור היהודי ברוסיה-פולין'.⁵⁷ הוא פרש בהרחבה את משנתו הלאומית בכללה, ולא הצניע את השאיפות הלאומיות כפינסקר. בהסתמך על הפסוק ביחזקאל (לו, יד) 'ונתתי רוחי בכם' אמר, שמטרת חובבי ציון 'לעורר את פנות עמנו לחיים חדשים להסיר מאתנו חרפת לאומים וכלמת גויים לקיים בנו נבואת החוזה (שם, לו, ט-י) "כי הנני אליכם ונעבדתם וזרעתם ונושבו הערים והחברות תבנינה"'.⁵⁸

53 קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 450. וראה מכתביו של מוהילבר ואגודת חובבי ציון בביאליסטוק אל ל' קליוונסקי, י"ב בתשרי תרמ"ה, בתוך: העולם, 22 (1934), גיליון ב, עמ' 24; לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ב, עמ' 376.

54 אפל (לעיל, הערה 51), עמ' 348. וראה: העולם, שם, גיליון 5, עמ' 120-121.

55 ראה מכתבו של שפ"ר (ז' בחשוון תרמ"ה), בתוך: העולם, שם, גיליון ב, עמ' 24. באסיפת קאטוביץ נעשו מאמצים למשוך אל שורות התנועה את ד"ר ע' הילדסהיימר, אך המאמצים לא נשאו פרי. ראה: דריואנוב, כתבים, א, עמ' 317.

56 ראה: י' אפל, 'בראשית', העולם, 22 (1934), גיליון ב, עמ' 23-25. והשווה למכתב הברכה של בעלי הבתים בקובנה, בראשות הרב י"א ספקטור, למשלחת הנוסעת לקאטוביץ, שם, גיליון ג, עמ' 41. וראה גם: אפל, 'בראשית', שם, 21 (1933), גיליון כח, עמ' 415, על תמיכת יעקב ליפשיץ מקובנה. יש לציין, שרוב הצירים שלא קיבלו אשרת כניסה לגרמניה היו מבין המסורתיים. ראה: קלויזנר, בהתעורר עם (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 453-454; אפל (לעיל, הערה 51), עמ' 116.

57 קלויזנר, שם, עמ' 468. וראה: דריואנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), א, עמ' 296, 315-316 (פרוטוקול אסיפת קאטוביץ); לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ב, עמ' 19.

58 דריואנוב, שם, א, עמ' 316; לסקוב, שם, ב, עמ' 593-594.

לאחר אסיפת קאטוביץ נרתם ר"ש מוהילבר לעבודת התעמולה של התנועה החדשה ויצא למסע נאומים ברחבי רוסיה. בבואו לפטרסבורג ניצל את קשריו עם הברונים לבית גינצבורג וביקש לכנס בביתם אסיפת נכבדים לטובת התנועה. בית גינצבורג היה מבצרם של הרוסיפיקטורים בחברה היהודית ברוסיה, ולא היה כל סיכוי לגייסם לתנועה שמטרותיה עמדו בניגוד מוחלט להלכי רוחם. האסיפה כונסה, והתוצאה היתה, כצפוי, כישלון.⁵⁹ ואולם, ניסיון זה מלמד שמוהילבר החליט לפעול למען חיבת ציון בנחישות דעת והטיל את כל כובד משקלו למימוש החלטתו.

במאמציו להרחיב את שורות חובבי ציון לאחר ועידת קאטוביץ התבלט מוהילבר בראייתו הרחבה. הוא לא ראה עצמו מייצג של קבוצה מסוימת או זרם ידוע. וכך, הוא המליץ בכל פה על צירופם לוועד המרכזי של אנשים מגרמניה, ובהם היינריך גרץ, אף שלא היו אורתודוקסים.⁶⁰ לא היתה שאלה שעלתה על הפרק שמוהילבר לא התייחס אליה, ולא היתה החלטה שקיבלה הנהגת התנועה שרישומו לא ניכר בה.⁶¹ ואכן, בחודשים הראשונים לאחר הוועידה והקמת התנועה מילא בה מוהילבר תפקיד מרכזי.⁶² במשך השנים הוא ערך מסעות רבים, בעיקר ברוסיה. למערב אירופה נסע פעמים מספר, בשנים 1882, 1886–1887 ו-1892, במסגרת מאמציו לגייס תמיכה חומרית ורעיונית לתנועתו. כמי ששכנע את הברון רוטשילד לתמוך בהתיישבות החדשה בארץ ישראל, וכמי שהביא את מקורבו של הברון, מיכאל ארלנגר, לפעילות מלאה בתנועה, היה מקום להניח שהוא ישמש המסביר המבטיח ביותר של תנועת חיבת ציון במערב אירופה. ואולם, המאמצים הרבים שהשקיע במסעותיו אלה לא נשאו פירות, אף על פי שזכה לאוזן קשבת אצל הנוגעים בדבר.⁶³ הוא לא נסוג מפעילותו ולא הפסיקה גם כשהתרבו המלעיגים והמקטרגים על מסעותיו ברחבי רוסיה ובמערב אירופה, שכאמור לא הסתיימו תמיד בתוצאות חיוביות.⁶⁴

- 59 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' כט-ל; ניסנבוים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קג.
 60 ראה: י' קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, א-ב, ירושלים תשכ"ה; א, עמ' 31 (ספר זה ממשיך את ספרו: בהתעורר עם, וקלויזנר מספר אותם ברצף. למניעת בלבול נציין מקאטוביץ עד באזל, א' או ב', ולא כקלויזנר - ב' וג'); דרויאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), א, מס' 147, עמ' 326-327. ראה גם מכתבו של מוהילבר אל פינסקר (28.12.1884), בתוך: לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ב, עמ' 701-702.
 61 על ריכוז ההנהגה בברלין, ראה: קלויזנר, מקאטוביץ, שם, עמ' 33. על הלגליזציה של התנועה ראה: שם, עמ' 47; על המשלחת לארץ - שם, עמ' 49-50; על רכישת קרקעות - שם, עמ' 57-58; על איסוף כספים למושבות - שם, עמ' 79.
 62 ראה קול-קורא שתמך במושבות: ש' מוהילבר, 'שמע ישראל', המגיד, 1885, גיליון 22, עמ' 179-180.
 63 לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ה, עמ' 7; ארלנגר אל פינסקר (פברואר 1887), שם, מס' 914, עמ' 45; מוהילבר לחובבי ציון בביאליסטוק (ינואר 1887), שם, מס' 905, עמ' 31.
 64 המסע למערב בדצמבר 1886-ינואר 1887 לא היה מסע מוצלח, ומכתבי לעג וגינוי נכתבו בעקבותיו. ראה תשובת מוהילבר למתקיפים במכתבו לפינסקר (אוקטובר 1887), בתוך: לסקוב, שם, ה, מס' 1087, עמ' 390.

מוהילבר הוסיף לגייס לתנועה אישים מקרב היהדות המסורתית – רבנים ואדמו"רים כאחד. מעמדו המרכזי בחברה המסורתית במזרח אירופה אפשר לו להתייצב במרכז הזירה – פעמים רבות בבדידות מזהירה – ולנהל משא ומתן עם כל גורם ציבורי יהודי שרצה לקרב לתנועה.⁶⁵ ר"ש מוהילבר הביא אל שורות התנועה קבוצה נכבדה של אנשים מתומכיו עוד באסיפה שכנס בביאליסטוק, והם תמכו בו בהמשך הדרך.⁶⁶

ר"ש מוהילבר דבק עד כה בעקיבות בעמדתו שיש לשתף מסורתיים וחופשיים בתנועה. בשנים 1886–1888 צפה ועלתה פרשת בני גדרה, הלהיטה את הרוחות והעמידה את סובלנותו של מוהילבר במבחן. כבר בעת ביקורו של ק' ויסוצקי בארץ (ניסן–איר תרמ"ה), בשליחות הנהגת חובבי ציון, התברר שהביל"ויים אינם שומרים על אורח חיים מסורתי. השאלה שעמדה על הפרק היתה הפרופיל הרוחני של המתיישבים בארץ: האם יהיה זה יישוב בעל צביון מסורתי או שמא חופשי. ואכן, מוהילבר הסתייג מאורח החיים של בני גדרה, כמוהו כוויסוצקי שביקר במקום.⁶⁷ מוהילבר הפריד בין חברי התנועה שאינם בארץ ישראל, הנקראים לשנס מותניים לטובת התנועה, לבין המתיישבים בארץ, החייבים להקפיד על מצוות ההלכה היהודית. שהרי אין גאולה, ולו במדרגה נמוכה, סובלת התנתקות מן ההלכה.⁶⁸

נושא אחר אשר העמיד את גישתו של ר"ש מוהילבר במבחן היה הנהגת התנועה. לתנועה נבחרו שתי הנהגות, האחת בוורשה בראשות י' יאסינובסקי וש"פ רבינוביץ (שפ"ר), והשנייה באודיסה בראשות י"ל פינסקר ומ"ל ליליינבלום. ההנהגה באודיסה הפכה למרכזית יותר, בשל אישיותם הדומיננטית של העומדים בראשה, ובה נתקבלו ההחלטות, וכך מצא עצמו מוהילבר רחוק ממוקדי ההנהגה. אחת ההחלטות הראשונות שהתקבלו היתה לתמוך במושבנות שלא קיבלו תמיכה מהברון רוטשילד, לפי גודלן. מוהילבר התנגד לכך, וביקש להעדיף את בני פתח־תקוה שומרי המסורת על פני בני גדרה החופשיים.⁶⁹ אגודת חובבי ציון בביאליסטוק וכן אגודות ממקומות אחרים, הביעו את אי שביעות רצונן מכך שהורחקו ממרכזי ההכרעה של התנועה.⁷⁰ על הפרק עמדה חלוקת

65 כך דרך משל ניסו דיוזגוף ואוסישקין לקרב את האדמור מבוהוש, גדול אדמו"רי רומניה, אל התנועה (דצמבר 1887). ראה: לסקוב, שם, ו, מס' 1138, עמ' 21–22; ואוסישקין ניסה לקרב אל התנועה את האדמו"ר ר' שלמה זלמן מקופוט; שם, ה, מס' 1010, עמ' 251.

66 כל המשתתפים באסיפה בביאליסטוק היו מקורבים למוהילבר: רש"י פין, ל' קלוינסקי, ש"פ רבינוביץ וק' ויסוצקי. ראה: קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), א, עמ' 50–51, 76–77; ראה גם: דריאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), ג, מס' 1258, עמ' 755–756, הערה 3.

67 ראה: קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), א, עמ' 76, 78; דריאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), א, מס' 292, עמ' 531–533; שם, ג, מס' 1258, עמ' 751–755.

68 ראה הוראותיו של מוהילבר לק' ויסוצקי ביחס לגדרה, בתוך: קלויזנר, שם, א, עמ' 51.

69 ראה מכתב חובבי ציון בביאליסטוק לפינסקר (כ"ו בסיון תרמ"ה), בתוך: דריאנוב, שם, א, מס' 292, עמ' 531–533; ותשובת פינסקר, שם, ג, מס' 1258, עמ' 753–757.

70 ראה: קלויזנר, מקאטוביץ, שם, א, עמ' 102–115. וראה גם: י' שלמון, 'העימות בין החרדים למשכילים בתנועת חובבי ציון', הציונות, ה (תשל"ח), עמ' 46–47.

הסמכויות בין אודיסה לוורשה ולביאליסטוק. גם מינויו של מוהילבר לגזבר שלישי לתנועה, לצד פינסקר ושפ"ר, לא פתרה את בעיית הפיצול בהנהגת התנועה. הכישלון של המרכז באודיסה לגייס כספים למפעל ההתיישבות עוד הוסיף שמן למדורה.

וכאן שבה ועלתה שאלת הפרופיל הרוחני של התנועה. אי הצלחת התנועה לחזור לשכבות נרחבות של הציבור היהודי ברוסיה-פולין גררה פניות והצעות של אגודות שונות, לפנות לרבנים כדי שיתערבו לטובת המפעל הציוני.⁷¹ למוהילבר היה ברור שהעברת הנהגת התנועה לידי המסורתיים היא אכן פינה להצלחת מפעלם של חובבי ציון. יתר על כן, כבר היה ידוע לו על פרישתם של כמה רבנים מרכזיים מן התנועה לאחר ועידת קאטוביץ, ביניהם ר' אליעזר גורדון מקלם, ח"א ואכס מפיוטרקוב ולאחר זמן גם ר' דוד פרידמן מקרלין. יתר על כן, גם אגודות מסורתיות שלמות הרהרו בפרישה מן התנועה ובהקמת מסגרת לעצמם, דוגמת אגודת קובנה.⁷²

בקיץ 1887 התכנסה הוועידה השנייה של חובבי ציון בעיר דרוזגניק. כינוס הוועידה בא על רקע המשבר בהנהגה. ועידה זו נתנה למוהילבר הזדמנות להביע את רחשי לבו. במהלך הוועידה, באחת הישיבות שעסקו במשבר בהנהגה, הוא התפרץ וקרא: 'הנני מבקש יהודים כשרים'.⁷³ קריאתו זו חשפה טפח מהרהורי לבו, הדהדה במסדרונות הוועידה ונשארה חקוקה בזיכרונם של באי הוועידה. למרות התסכול שבא לידי ביטוי בהתפרצות זו, יש לציין שמוהילבר נכשל בהבאת רבנים ידועים להשתתף בוועידה, ובכלל זה את ר' מרדכי אליאשברג, ואף לא הצליח לאחד מאחוריו את כל הרבנים המסורתיים יחד.⁷⁴ ייתכן שבשל כך לא זכה מוהילבר במישרה המיוחדת של 'גבאי ראשון' לתנועה. חוסר האחדות בגישתם של המסורתיים לאופי ההנהגה ולמהלכה של התנועה הזיק למעמדו של מוהילבר, כפי שעוד יתברר בהמשך. אף על פי כן, אין לראות בוועידת דרוזגניק משום כישלון לחובבי ציון המסורתיים, ולמוהילבר בתוכם. הם קיבלו ייצוג הולם במוסדות העליונים של התנועה: נציגיהם היו בין 'הגבאים היועצים', ששימשו מעין ועד-פועל, ובין 'הגבאים הנכבדים', ששימשו מעין הנהגה רחבה. עוד הוסכם, שהמסורתיים ימנו את התעמלנים של התנועה ואת המזכיר השני שלה.⁷⁵ לאחר הוועידה

71 שלמון, העימות, שם, עמ' 48. וראה גם הצעת חובבי ציון ממינסק, בתוך: דרויאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), ב, מס' 602, עמ' 211.

72 שלמון, שם, עמ' 46 והערה 17. וראה גם: דרויאנוב, שם, ב, עמ' 212, הערה 3; שם, ג, מס' 1331, עמ' 934-938. לפי ניסבויים, התרחק פרידמן מן התנועה במועד מאוחר יותר. ראה: ניסבויים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קל.

73 מ"ל ליליינבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 84.

74 מ' אליאשברג לפינסקר (יוני 1887), דרויאנוב, כתבים, שם, ב, מס' 599, עמ' 189. וראה גם: שלמון, העימות (לעיל, הערה 70), עמ' 49.

75 ראה הפרוטוקול של אסיפת דרוזגניק, בתוך: דרויאנוב, שם, ב, מס' 602, ובעיקר בעמ' 214 ובהערות. 'לגבאים יועצים' נבחרו מוהילבר, הנצי"ב, הרב מרדכי אליאשברג, רש"י פיין, י' יאסינוסקי ומ' פריידנברג. לפחות ארבעה מהם היו נאמנים על המסורתיים. גם בין הגבאים הנכבדים היה רוב למסורתיים. ראה: שם, עמ' 215.

הוסיף מוהילבר להתבטא בכל הקשור להנהגת התנועה, ותלה את כישלונותיה באופיה ה'חופשי'.⁷⁶

שתי בעיות מרכזיות העסיקו את תנועת חיבת ציון בשנתיים שבין ועידת דרוזגניק (1887) לבין ועידת וילנה (1889). הבעיה הראשונה לא היתה חדשה כל עיקר – היחס לביל"ויים בגדרה. הבעיה השנייה צצה לקראת שנת השמיטה שחלה בשנת תרמ"ט. שתי הבעיות סבבו למעשה סביב מוקד אחד: אופיו של היישוב המתחדש בארץ ישראל.

פרשת היחס לביל"ויים בגדרה החלה עוד בשנת 1885. בביקורו של ויסוצקי בגדרה, בשנה זו, התקבל הרושם שהביל"ויים יהיו מוכנים לקבל על עצמם לשמור על אורח חיים מסורתי. באו השנתיים הבאות וסתרו הערכה זו לגמרי. גישתם של בני גדרה נגד המסורת התחזקה גם בשל הצטרפותם ליישוב של אנשים נוספים, בעלי דעות חופשיות קיצוניות. התגברות כוחם של המסורתיים בוועידת דרוזגניק הביאה את הנצי"ב, נפתלי צבי יהודה ברלין מוולוז'ין, ואת ר"ש מוהילבר ללחוץ ביתר תקיפות בנושא הביל"ויים בגדרה, מאחר שבני גדרה היו תלויים בכספי התנועה יותר מבני מושבות הברון. וכידוע, הברון סירב לתמוך בגדרה בגלל אופיה החופשי הרדיקלי.⁷⁷ הנצי"ב ומוהילבר הציעו: 'טוב יותר לפזר כמה אלפים פראנק וליתן להם [לבני גדרה] לשוב לחוץ לארץ ולהושיב בגדרה אנשים כשרים מיושבי ירושלים'.⁷⁸ ואולם, מוהילבר שכנע את הנצי"ב לסגת מעמדה זו, לאחר שהבין שאין בכוחו לסלק מתיישבים בארץ ישראל ולהושיב אחרים תחתיהם כרצונו.⁷⁹

בפרשת בני גדרה נתגלה כאמור עד היכן מגעת סובלנותו של ר"ש מוהילבר. בכל מה שקשור להשכלה נראה היה לו שאפשר להגיע להבנה ולסינתיזה עם המשכילים, בתנאי שאין מקריבים על מזבח השלום והאחדות את אורח החיים היהודי המסורתי. ואולם, ויתור לבני גדרה ירחיק מן התנועה הן את יושבי הארץ שומרי ההלכה והן את שלומי אמוני ישראל התומכים בתנועה ברוסיה. ארץ ישראל, 'הארץ הקדושה', אינה לדעתו 'כארץ אשכנז או צרפת או אף כארץ רוסיה, אשר תוכל לקלוט אל תוכה כשומר תורה כמפר תורה'.⁸⁰ הפיתרון הושג בסופו של דבר עם מינויו של י"מ פינס למפקח רוחני על המושבה, והוא אכן סילק ממנה את אלה שסירבו לשמור על אורח חיים מסורתי.⁸¹

76 ראה: שלמון (לעיל, הערה 70), עמ' 50, הערה 42.

77 שלמון, שם, עמ' 58–59.

78 ברלין לפינסקר (כסלו תרמ"ח), בתוך: דרויאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), ב, מס' 699, עמ' 377–379; הנ"ל, שם (חשון תרמ"ח), מס' 679, עמ' 340–343. וראה גם מכתבו של מוהילבר לברלין, שם, ב, מס' 679, עמ' 342, הערה 5.

79 מכתב הנצי"ב אל פינסקר (דצמבר 1887), בתוך: לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ה, מס' 1113, עמ' 452–453, והערה 5.

80 ראה מכתבו של מוהילבר אל פינסקר (ז' בטבת תרמ"ח), בתוך: דרויאנוב, כתבים, שם, ב, מס' 727, עמ' 425–427.

81 ראה מכתב פינס אל פינסקר (כ"ח בשבט תרמ"ח), בתוך: דרויאנוב, שם, ב, מס' 756, עמ' 488–489; שלמון (לעיל, הערה 70), עמ' 64; פינס לרש"י פין (חשון תר"ץ), דרויאנוב, שם, ג, מס' 989, עמ' 36–38.

הבעיה השנייה שהעסיקה את תנועת חובת ציון סבבה אף היא כאמור סביב שמירת צביונו המסורתי של היישוב בארץ ישראל, אך היתה זו בעיה הלכתית מובהקת. שנת תרמ"ט (1888–1889) היתה שנת שמיטה, והיישוב החדש בארץ עמד בפני דילמה קשה: האם ניתן לקיים יישוב חקלאי יהודי בארץ ישראל השומר על ההלכה, והשמיטה בכלל זה, בתנאי משק מודרני של סוף המאה ה"ט. תקדים לא היה, שכן תקופה ממושכת ביותר לא היה ציבור חקלאי בארץ ישראל. פרטי הפולמוס אינם מענייננו כאן, וכבר נידונו במחקר.⁸²

ר"ש מוהילבר נטה תחילה לנצל את פולמוס השמיטה כדי להוכיח שההתיישבות החדשה בארץ ישראל היא דגם של יישוב חקלאי מודרני שומר הלכה. ואולם, לאחר שהכיר בקשיים המעשיים העצומים של שמירת שמיטה כהלכתה, ובהשלכות המרחיקות-לכת לעתידה של כל ההתיישבות החדשה, שנועדה לדידו לשמש תשתית לעם כולו שיחזור לעבודת האדמה, נתן ידו למצוא פיתרון הולם על פי ההלכה. הפיתרון שנמצא היה מכירת האדמות לגוי, שהרי אדמות של גוי מותר לעבד בשמיטה. פשרה זו היתה הכרחית גם בשל הודעתו של הברון רוטשילד, שיפסיק את תמיכתו ביישוב אם לא יושג התר לעבוד בשנת השמיטה. לפסק דינו צירף ר"ש מוהילבר את הרב יהושע טרונק מקוטנא ואת הדיין שמואל זנוויל קלפפיש מוורשה, ואף קיבל את הסכמתו של גדול הדור, ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה. אמנם, ספקטור סייג את ההתר ודרש שהעבודה תיעשה בידי עניים בלבד, שאת העבודות האסורות מן התורה יבצעו נוכרים, וכן שהאדמות תימכרנה בבית הדין שבירושלים.⁸³ ואולם, ההתר התקבל למעשה ללא הסתייגויותיו של ספקטור, בעיקר ללא הסייג של עבודות מדאורייתא.

ד. שנות פעילות בצל הוועד האודיסאי (1890–1893)

י"ל פינסקר, שעמד בראש חובבי ציון, הודיע על החלטתו הנחושה לפרוש מתפקידו לקראת הוועידה השלישית של חובבי ציון, ועידת וילנה (1889). עוד בשנת 1887, לפני ועידת דרוגניק, שקל פינסקר את האפשרות להתפטר. אבל המשכילים החופשיים שכנעו אותו בשעתו לבל יעשה זאת, שמא ימלא מוהילבר את החלל שייווצר וישנה את אופיה של התנועה.⁸⁴ ועתה הפכה הפרישה לעובדה מוגמרת. הדבר היה רצוי למוהילבר, והוא החליט להתמודד על ההנהגה באופן גלוי.⁸⁵ ואכן, בוועידת וילנה תפס מוהילבר את הנהגת התנועה, גם אם באופן פורמלי היא התחלקה בינו לבין רש"י פין מוילנה ואברהם

82 שלמון, שם, עמ' 65–77.

83 שם, שם.

84 ראה מכתבו של ליליינבלום אל אוסישקין (מארס 1888), בתוך: לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ו,

מס' 1183, עמ' 108; שם, מכתב 1191, עמ' 120.

85 ראה: מוהילבר לרש"י פין, בתוך: דריאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), ב, מס' 921, עמ' 725;

שלמון (לעיל, הערה 70), עמ' 52–53.

גרינברג מאודיסה. רש"י פין היה בעל בית מכובד, סופר ועורך ומדפיס ותיק, והוא עמד ממילא לצדו של מוהילבר וקיבל את מרותו.⁸⁶ המהפך בהנהגה התרחש למרות החשש שמשכילים רבים יממשו את איומם ויפרשו מן התנועה אם יעמוד בראשה מוהילבר.⁸⁷ ואולם, ההצלחה היתה לשעה בלבד. חודשים ספורים לאחר ועידת וילנה קיבלה תנועת חובבי ציון רשיון מן הממשל בפטרסבורג לפעול,⁸⁸ וניתן לה מעמד רשמי בדמותו של הוועד האודיסאי (פברואר 1890). באפריל 1890 התקיימה באודיסה ועידה שבחרה את הוועד האודיסאי. וכך, שרביט ההנהגה שנלקח מאודיסה לאחר התפטרותו של פינסקר, שב אליה בדמות החברה האודיסאית, והמוציא-המביא מטעמה – הוועד האודיסאי. שינוי זה העמיד את מוהילבר במצב קשה מזה שהיה נתון בו לפני ועידת וילנה. שכן, בוועד היתה לאחד-העם השפעה גדלה והולכת, ושלא כפינסקר, ליליינבלום ואוסישקין, לא קיבל אחד-העם באופן עקרוני את התביעה שהמתיישבים בארץ יחיו על פי ההלכה.⁸⁹ והנה, אף שהסתייג ממהלך הוועידה באודיסה ומן הנעשה בקרב הוועד האודיסאי, לא הסתלק מוהילבר מתמיכתו בתנועה. הוא אף הסכים לצאת לארץ ישראל בראש משלחת מטעם הוועד. תפקיד המשלחת היה לבחון את מצב המושבות ולהקים לחברה האודיסאית ועד-פועל בארץ.⁹⁰ המשלחת, או 'השיירה' כפי שנקראה בלשון התקופה, שהתה בארץ כחודש (מאי 1890), וקצרה הצלחה רבה. בעת שעלו חברי המשלחת על האונייה, בנמל אודיסה, ליוו אותם המוניס. ובארץ קיבלו את המשלחת בהתלהבות הן נציגי 'היישוב הישן' והן נציגי 'היישוב החדש'. בנמל יפו קידמה את הבאים משלחת של 'היישוב הישן', בראשות המזכיר של הוועד הכללי, יוסף רבלין. כל המחלוקות מאתמול כאילו נשכחו בהנף-יד. המחלוקות בין בני 'היישוב החדש' לבני 'היישוב הישן', בין תומכי התר השמיטה למתנגדיה, הכול נדחק לשעה, ודומה היה שנפרצה הדרך ומתחיל פרק חדש בתהליך התחייה הלאומית.

הרושם שעשתה ה'שיירה' לא עמד בכל יחס למציאות העגומה ולתנאים הקשים שבהם פעל הוועד האודיסאי, ולאמצעים הדלים שעמדו לרשותו. ר"ש מוהילבר בלט כמנהיג המשלחת. הוא הופיע בארץ כבעל סמכות, וניסה לרצות את המתלוננים מכל המחנות, ובכלל זה את פקידי הברון. הוא החתים את נציגי 'היישוב החדש' ונציגי 'היישוב הישן' על מזכר הבנה, שבו הסכימו לשותף פעולה. מוהילבר הוזמן לדרוש במרכזו הרוחני של 'היישוב הישן' – חורבת רבי יהודה החסיד. בדרשה קרא ליישוב הארץ, ולשלום ואחדות בין כל המחנות בעולם היהודי. הוועד הכללי של 'היישוב הישן' פרסם קול-קורא ושיבח

86 שלמון, שם, עמ' 53, ובעיקר הערה 66.

87 ראה מכתבו של י' יאסינובסקי אל פינסקר (מארס 1887), בתוך: לסקוב, כתבים (לעיל, הערה 24), ה, מס' 958, עמ' 133–134. וראה מכתבו של ליליינבלום אל פינסקר (יולי 1887), שם, מס' 1016, עמ' 261.

88 קלוויןר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), א, עמ' 396.

89 ראה מכתבו של ברלין לפינסקר (חשון תרמ"ח), בתוך: דרויאנוב, כתבים (לעיל, הערה 37), ב, מס' 699, עמ' 377–379; וראה גם: שלמון (לעיל, הערה 70), עמ' 61–64.

90 קלוויןר, מקאטוביץ, שם, עמ' 399–400.

בו את רעיון יישוב ארץ ישראל ואת עבודת האדמה. לעומתם שיבחו חברי המשלחת את מוסדות ה'חלוקה' והחסד של 'היישוב הישן', והצדיקו את הדרך הזאת בעיתונות היהודית בחוץ-לארץ.⁹¹ נדמה היה שהבלתי-יאוּמן אכן מתרחש בפועל.

ואולם, האופוריה היתה לשעה קצרה בלבד. השערוריות בארץ בעקבות הניסיונות הכושלים לרכוש קרקעות בקנה מידה רחב, הסכסוכים בוועד הפועל ביפו והשינוי לרעה במדיניות ההגירה העות'מאנית (הוחמר האיסור על יהודים להיכנס ארצה ולרכוש בה אדמות) – כל אלה שמו לאל את התקוות הגדולות שהתעוררו באביב ובקיץ של שנת תר"ן. בשובו ממסעו, על האונייה שהובילה את המשלחת מיפו לאודיסה, חיבר ר"ש מוהילבר מאמר בשם 'מטרת נסיעתי לארץ הקודש'.⁹² נפסיק מעט משטף האירועים ונבחן מסמך זה, שהוא מן היותר מעניינים בעולמה של הציונות הדתית. דומה שכאן התייחס מוהילבר יותר מבכל מקום אחר, בהקף ובעומק, לתפיסתו העקרונית על השיבה לארץ ישראל בזמן הזה ועל התנועה שבה שיקע את מיטב כוחו ומרצו זה כעשר שנים. מוהילבר ניסח עמדה חדשה ומרחיקת לכת, המבוססת כמובן על ההלכה, וקבע שמתיישבים בארץ ישראל שאינם שומרי מצוות עדיפים על יהודים היושבים בגלות ומקפידים על קלה כבחמורה. ממאמר חז"ל 'ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה' (ספרי דברים, פי' פ) הסיק מוהילבר, ש'הקב"ה רוצה יותר שישבו בניו בארצו אף על פי שלא ישמרו את התורה כראוי ממה שישבו בחוץ-לארץ וישמרוה כראוי'.⁹³ מאמר זה הופץ בין מנהיגי חייבת ציון, וכשנה לאחר שנכתב פורסם בספר שיבת ציון. המאמר לא עורר תגובות-נגד בחברה המסורתית אף שהיה מרחיק-לכת בשלילת הגלות מכל הנאמר בספרות הציונית-דתית קודם לכן. לא היה זה דרוש בעלמא, אלא פסיקה הלכתית בעלת משמעות מעשית עצומה. רק לאחר שנים, כאשר התבססה ההתנגדות החרדית לציונות ומוהילבר כבר הלך לעולמו, נופפו המתנגדים במאמר זה כדי להכפיש את מחברו ואת ההולכים בדרכו.⁹⁴

במאמרו הפרוגרמטי קבע ר"ש מוהילבר עקרונות נוספים המבססים ומצדיקים את דרכה של הציונות הדתית מפני מקטרגיה. ראשית, העולים לארץ מטיבים את דרכם ומקפידים יותר על קיום מצוות לאחר עלייתם לארץ, כי הארץ גורמת להם 'שאף היותר גרועים שבאו לשם שבו מדרכם והטיבו מעשיהם מבתחילה'.⁹⁵ שנית, ה'חופשיים' שבין העולים הם 'מיעוטא דמיעוטא', וגם הם טובים מן הדומים להם בקהילות רוסיה, 'ולא יזדמן אצלם כמו אצלנו שיחלל שבת או יעשה עבודה אחרת בפרהסיא'.⁹⁶ קביעות אלה אינן

91 שם, עמ' 400–402. וראה: 'שלום ירושלים', חוזר בחתימת כל חברי המשלחת, המופנה אל הנהגת העדה האשכנזית בירושלים, ירושלים תר"ן.

92 קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), א, עמ' 402–403.

93 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' לח-לט.

94 ואילו מעריציו של מוהילבר מקרב הסופרים 'חופשיים' דנוהו לכף זכות בשל עמדתו זו. ראה, לדוגמה: 'רבי שמואל מוהילבר' (לעיל, הערה 32), עמ' 95–96.

95 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' לט.

96 שם, שם.

מבוססות על המציאות, כפי שראה אותה בביקורו, אלא הן בבחינת משאלות הלב. שלישית, בני 'היישוב הישן' אינם מקיימים את מצוות יישוב ארץ ישראל כראוי. אמנם, בביקורו הוא הגן עליהם, אך עתה קבע: 'כי עיקר מעלת הישיבה בארץ היא כאשר הישיבה בארץ גורמת ישוב הארץ... כי הישיבה בארץ לבד זולת העסק בישיבה לא תתחשב למצווה גדולה כל כך'.⁹⁷ בהצהרות אלה הבדיל מוהילבר בין הציונים-הדתיים לבין החרדים, אלה שישבו בארץ ואלה שישבו בחו"ל; ובין הציונים מכל המחנות לבין דוחי הציונות, ממניעים ליברליים או חרדיים.

עם שובו לרוסיה התברר למוהילבר שהמגבלות שקיבלה על עצמה 'החברה האודיסאית', להסתפק באיסוף כספים לטובת יהודים עניים בארץ ישראל ובסוריה, והסכמתה להימנע מלעסוק בתעמולה או לפעול מחוץ לגבולות רוסיה, מגבלות אלה מאיימות על עתידה של התנועה הלאומית כפי שהוא ראה אותה. היה אפוא צורך להעתיק את מרכז הפעילות אל מחוץ לגבולות רוסיה, ולגייס למפעל גורמים נוספים שיתמכו בו – תורמים גדולים, וכן להקים בנק אגררי (ראה להלן). וכך התארגנה מעין משלחת של חובבי ציון לברר את האפשרויות הללו, והיא יצאה למערב אירופה בקיץ תרנ"א. בראש המשלחת עמד ר"ש מוהילבר, ועמו היו יהושע סרקין וש"פ רבינוביץ.⁹⁸ עיקר מאמצם היה לשכנע את הברון הירש ואת חברת כ"ח להירתם למפעל הציוני, אבל הם נכשלו בכך.⁹⁹ עם זאת, הם הגיעו להסכמה בינם לבין הברון רוטשילד, הברון הירש וחברת כ"ח, לשתף פעולה במטרה לשנות את מדיניות ההגירה העות'מאנית ולהטותה לטובת היישוב היהודי בארץ ישראל. וכך נוצר בסיס להקמת מרכז עולמי לתנועה בפאריס, מרכז שנועד לאחד את פעילות הארגונים השונים לטובת מפעל ההתיישבות בארץ ישראל.¹⁰⁰ במסגרת מסעה הגיעה המשלחת גם ללונדון ונפגשה עם אישים בולטים בציבור היהודי באנגליה, ובהם הברון ליאוניל רוטשילד והרב הראשי נתן אדלר. בעקבות הפגישה הם הביעו תמיכה ביוזמות חובבי ציון וגילו נכונות לאסוף כספים לטובת התנועה ומטרותיה. בשובם עברו חברי המשלחת בפרנקפורט והתגובות לפגישותיהם היו דומות.

המסע של המשלחת היה הניסיון הראשון של תנועת חיבת ציון להעמידה על בסיס כלל-יהודי ולזכות בתמיכה של כל בעלי האמצעים שניתן לגייסם באשר הם. מוהילבר מילא כאן תפקיד מכריע ולא היה אדם מתאים לתפקיד יותר ממנו. הוא היה יכול לרכז קונסנסוס רחב בעולם היהודי. זאת ועוד, ידו האחת היתה נתונה בסד של הוועד האודיסאי, אבל ידו השנייה היתה משוחררת ממגבלות הוועד לטובת פעילויות רחבות יותר. עיקר הקושי שבפניו עמד מוהילבר היה לפרוץ את מחסומי הבעל-ביתיות היהודית במזרח אירופה ובמערבה, אשר נזהרה מצעדים רדיקליים ואף לא גורם אחד או אדם אחד

97 שם, עמ' מ.

98 קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), ב, עמ' 126–137.

99 קלויזנר, שם.

100 שם, עמ' 135.

שפעל בקרבה לא היה נכון לפרוץ קדימה. כל אחד מן המועמדים לפעילות חשש להקדים את חבריו בצעדים נלהבים מדי.¹⁰¹

ביום ד' בחשון תרנ"ב התכנסה בוורשה אסיפה של נציגי אגודות חובבי ציון ברוסיה, והתברר שמוהילבר הוא האישיות המובילה בתנועה. הוא שימש יושב הראש של האסיפה ואף נבחר לשמש ראש הוועדה שתנהל את התנועה עד להקמת ועד מרכזי עולמי לחובבי ציון. מוהילבר גם נבחר כנציג חובבי ציון ברוסיה לוועד המרכזי, שהיה אמור לקום במערב אירופה. נדמה היה שמוהילבר החזיר לעצמו את עמדת ההנהגה שהפסיד עם הקמת הוועד האודיסאי.¹⁰² הוא הופיע כמי שמסוגל לאחד את הכול, ממזרח וממערב, סביב הדגל של חובבי ציון. גם הפעילים האחרים שנטלו חלק ביוזמה זו היו מקורביו: יהושע סירקין ממנינסק, שפ"ר מוורשה וד"ר הירש הילדסהיימר מברלין.¹⁰³ ואולם, לאחר שהתברר שחובבי ציון ברוסיה אינם מסוגלים לגייס סכומים של ממש כדי לשלוח משלחת לקושטא, שתפעל להסרת ההגבלות על העלייה, ניתן פיתחון־פה לכל הגורמים האחרים להשתמש מן היוזמה: הברון רוטשילד מפאריס, הברון הירש, כ"ח, הברון ל' רוטשילד מלונדון, והוועדים לעזרה ליהודי רוסיה בברלין ובלונדון.¹⁰⁴

במהלך שנת 1892 נפלה תנועת חיבת ציון למשבר, עם התפוררות האגודות להתיישבות, פשיטת הרגל של הוועד הפועל ביפו בשל עסקות כושלות של רכישת קרקעות, ואי־היכולת לשנות את מדיניות ההגירה העוינת של הממשל העות'מאני. אבל כל אלה לא עיכבו את מוהילבר מלפעול למען היישוב בארץ ישראל במלוא כוחותיו. בתקופה זו הוא פעל לביסוס המושבות שהוקמו בארץ ישראל בראשית שנות התשעים, רחובות וחדרה, וסייע ביישוב הפועלים במושבות. בפעילותו הוא טיפל גם בפרטים הקטנים ביותר: גודל החלקה של כל מתיישב, האשראי וההלוואות, תנאי התשלום וכדומה.¹⁰⁵

ה. הקמת המזרח"י וצעדים ראשונים (1893–1897)

בסוף שנת 1893 הקים ר"ש מוהילבר את המרכז הרוחני (מזרח"י). הרעיון להקים מרכז רוחני החל לעלות על הפרק כבר בחורף 1892. יוזמיו לא יכלו להשלים עם ההקף המצומצם של פעילות הוועד האודיסאי, וגם לא נמנו עם המתלהבים מאחד־העם ומארגון 'בני משה' שהקים. בין מקימי המרכז הרוחני היו העסקנים היותר מבוגרים והיותר ותיקים בתנועת חיבת ציון, כמו א"י סלוצקי סופר 'המליץ', י' סרקין ממנינסק, י' מזאה ממוסקבה,

101 שם, עמ' 132–147.

102 שם, עמ' 141.

103 שם, עמ' 142.

104 שם, עמ' 146–147.

105 שם, עמ' 196, 209, 213.

שפ"ר מוורשה, מ"ל לילינבלום מאודיסה והסופר בן-עמי.¹⁰⁶ ואף כאן נבחר מוהילבר לעמוד בראש המרכז, והכול הכירו שהוא האיש המסוגל לאחד את השורות לטובת המפעל הציוני. המרכז היה אמור לשמש גם משקל-נגד לניסיונותיהם של הצעירים המאורגנים ב'בני משה' ליטול לידיהם את מושכות ההנהגה של התנועה, כפי שעשו חברי 'בני משה' בוועד האודיסאי, ובוועד הפועל שלו ביפו. יוזמי המרכז הרוחני קיוו שהמרכז החדש יפרוץ את גבולות רוסיה ויאחד את שורות חובבי ציון בעולם כולו, תוך התנתקות מאותם יהודים עשירים שאכזבו בשנה הקודמת. הדיונים על הקמת המרכז הרוחני התנהלו בעצלתיים, בייחוד בשל ההפרעות מצד אנשים שכבר היו מקורבים ל'בני משה'. הם חששו מפני מוהילבר ומקורביו, שמא יחזירו לעצמם את ההנהגה, שאיבדו עם הקמת הוועד האודיסאי. והנה, שוב היה זה ר"ש מוהילבר שנטל את המושכות לידי, וכינס בדרוזגניק ועידה כדי להקים את המרכז הרוחני (ד-ה' באלול תרנ"ג).¹⁰⁷

במהלך דיוני הוועידה התברר שרבים מן הצעירים שציפו לבואם לא הגיעו כלל לוועידה, ואלה שהופיעו כבר היו מקורבים לארגון 'בני משה'. מהם שנמנו עם חבריו עוד בראשיתו, ומהם שהתקברו ל'בני משה' במהלך הפעילות בוועד האודיסאי, שהיה נתון להשפעת הארגון באותם השנים (דרך משל: ד' סוחולובסקי וי"ל אפיל, ששימשו מזכירי המזרח"י). עוד התברר, שהמזרח"י עומד בסתירה ל'בני משה' ומסתייג מן הוועד האודיסאי, בשל העובדה שהשתלטו עליו אלמנטים שאינם מקובלים על ותיקי התנועה ועסקניה. עם זאת נעשה ניסיון להרחיב את השורות, ובשל כך לא הוכנס בתקנון המזרח"י כל סעיף על שאלות של שמירת המסורת, לא במטרות המרכז ולא בקריטריונים לקבלת חברים חדשים.¹⁰⁸

המזרח"י לא תרם הרבה להגברת חיוניותה של תנועת חיבת ציון. מנהיגותו של ר"ש מוהילבר לא היתה סוחפת גם מפאת גילו וגם בשל היותו רב מסורתי בתנועה שצעיריה הושפעו מתהליך הולך וגובר של חילון. וכך, ותיקי התנועה שהביעו אהדה למזרח"י מפאת סלידתם מ'בני משה' מיהרו לסלק ידם מיוזמותיו (למשל לילינבלום ובן-עמי), ותומכיו מקרב הוועד האודיסאי, שזכו לכאורה לרוב בוועד, לא עמדו בלחצם של 'בני משה'. הנסיגה במעמדו של המזרח"י הביאה רבים מתומכיו, שהתלבטו בינו לבין 'בני משה', לעזוב את המזרח"י.¹⁰⁹ גם התנאים החיצוניים הרעו את מעמדו של המרכז: מדיניות

106 שם, עמ' 238; עלי חלדי (לעיל, הערה 1), עמ' 104. וראה גם: א' שויביץ, 'המזרח"י בראשות הרב שמואל מוהילבר', בשבילי התחייה, ג, רמת גן תשמ"ח, עמ' 157.

107 ראה: י' שלמון, 'המאבק על דעת הקהל החרדית במזרח-אירופה ביחס לתנועה הלאומית', פרקים בתולדות החברה היהודית... מוקדשים לפרופ' י' כ"ץ, ירושלים תש"ם, עמ' שלב-שלג, שז-שס.

108 קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), ב, עמ' 241-244.

109 ראה: י' גולדשטיין, 'מעמדו של אחד העם עד בוא הרצל בראי "משפט הדיבה" נגד מרגלית', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 471-487. וראה מכתבו של ניסנבוים אל פרידלנד (ניסן תרנ"ה), שבו מביע ניסנבוים חשש שגם א"י סלוצקי, ממקימי המזרח"י, הצטרף ל'בני משה'; אגרות ניסנבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 29. גם נכדו של מוהילבר, ד"ר יוסף מוהילבר, היה קרוב ל'בני משה'. ראה מכתבו של ניסנבוים לאוישישקין, שבו הוא טען שרוב האנשים שנבחרו ליועצים למזרח"י אינם משתפים פעולה: ניסנבוים לאוישישקין (אב תרנ"ה), אגרות, שם, עמ' 38.

ההגירה העות'מאנית, ההגבלות שהטיל הממשל הרוסי על פעילות חובבי ציון, המחלוקת הפנימית בתוך תנועת חובת ציון, והמאבק הרחב יותר סביב פעילות אגודת 'בני משה'. עם זאת, גם ב'יום קטנות' זה הצליח המזרחי' לשמור על קשר עם האגודות השונות באמצעות חוזרים שהפיץ ביניהן. בין פעולותיו נציין את נטיעת גן האתרוגים בגבול רמת מנשה, לימים קיבוץ גן-שמואל של השומר הצעיר, שנקרא על שם ר"ש מוהילבר. כמו כן הוא נקט עמדה פעילה בכל מערכת השערוריות וההתנצחויות בארץ ישראל ובאירופה בפרשת 'בני משה'. המזרחי' גם נתן ידו להקמת ועד מרכזי לחובבי ציון בפאריס, סביב מזכירי ארגונים פילנתרופיים כמו כ"ח בפאריס, מזכירי הצדקה של הברון אדמונד דה-רוטשילד או נציגי 'ועד השליחים' באנגליה. יוזמה זו, שמוהילבר החל בה עוד לפני שהוקם המזרחי', נועדה לאחד את נציגי הארגונים הפילנתרופיים באנגליה ובצרפת, ולהקים תנועה המבוססת על מניעים לאומיים. אך ניסיון זה נכשל.¹¹⁰

מאמץ לא מבוטל להפצת הרעיון הציוני השקיע המזרחי' באמריקה. מכתבי המזרחי' התפרסמו בעיתונות היהודית באמריקה, ותועמלנים המקורבים אליו השמיעו את קולם ברבים. ב'קול קורא' ששלח לרבני אמריקה (תשרי תרנ"ו), קרא להם ר"ש מוהילבר לתת ידם לתנועת 'תחיה עם ישראל בארץ אבותיו', תנועה הפותחת תקופה חדשה בתולדות ישראל. תנועה זו פלורליסטית ביחס להשקפותיהם של חבריה, ואחדות המעשה מאחדת את אנשיה. מוהילבר מייסר במילים את יהודי אמריקה: 'באמריקה קול ציון נחבא, ומקול ההמולה של הדולרים והסענטים לא נשמע קול אמנו הזקנה הקוראת לבניה'. ובדברי כיבושין הוא מפציר בהם לשנס מותניים ולתרום את חלקם.¹¹¹

לבד מפעילותו בתנועת המזרחי' סייע ר"ש מוהילבר להקים בנק אגרי כללי-יהודי, שינהל את רכישת האדמות בארץ ישראל. היוזמה להקמת הבנק באה הפעם דווקא מן 'היישוב הישן', בדמות מאיר בק מירושלים, בנו של ניסן בק ונכדו של ישראל בק. יוזמה זו עוררה גלים בשנים 1894–1897, לפני הקמת ההסתדרות הציונית.¹¹² אבל היוזמה לא היתה יכולה לעמוד מול שטף המאורעות שהתרחשו עם הקמת ההסתדרות הציונית. זו היתה היוזמה האחרונה שנקטה התנועה המוכרת לנו כחובת ציון, טרם נבלעו כל חבריה בתוך הציונות המדינית.¹¹³ ושוב התברר, שלא תבוא ישועה למפעל הציוני מארגוני החסד והפילנתרופיה של יהודי מערב אירופה ולא מהאגודות היהודיות במזרח אירופה.

צינינו במהלך הדיון את ארגון 'בני משה' שהקים אחד-העם ואת התמורות שהביא על הוועד האודיסאי ואופיו ועל צביונו הרוחני של היישוב המתחדש בארץ ישראל. ננסה

110 קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), ב, עמ' 245–247, 255–260.

111 א"ר מלאכי, ר' שמואל מוהילבר וציוני אמריקה, תלפיות, ג (תש"ח), עמ' 580–581; ה'קול קורא' בעמ' 585–587.

112 עלי חלדי (לעיל, הערה 1), עמ' 134. וראה מכתבו של ניסנבוים אל אייזנשטאדט (חשון תרנ"ו), אגרות ניסנבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 42–44.

113 קלויזנר, שם, עמ' 260–264.

לבחון עתה את הפרשה, ורק מן ההבטים הנוגעים ישירות לדיון הנוכחי, שכן פרטי הפולמוס והשלכותיו תועדו יפה בספרות המחקר.¹¹⁴

אגודת 'בני משה' נוסדה בו' באדר תרמ"ט. יוזמיה היו אנשים שבאו לארץ ישראל והתאכזבו מן ההשגים המועטים של התנועה, בארץ ומחוצה לה, במפעל ההתיישבות. הארגון נועד לשמש תנועה אוואנגרדיסטית, אשר תנהיג את המהפיכה הלאומית היהודית בדרכים חינוכיות ותרבותיות ('הכשרת הלבבות'). אחד העם נבחר לנשיא הארגון, והוא גם התווה את מהלכיו במשך שנות קיומו.¹¹⁵ עמדותיה של אגודת 'בני משה' ומפעליה בארץ הביאו לפולמוס קשה בינם לבין רבים מאנשי חובבי ציון, בעיקר מקרב שומרי המסורת. מתנגדיהם חששו מפני יומרותיה החינוכיות-המשכיליות של האגודה שנשאו אופי 'חופשי'. הפולמוס נמשך שנים מספר (1894–1896), וחיבל קשות בתמיכה של אנשים מסורתיים בתנועת חיבת ציון.¹¹⁶

מה היה חלקו של ר"ש מוהילבר בפולמוס עם 'בני משה'? מוהילבר ייצג כאמור את דרך הפשרה בתנועת חיבת ציון, שיש לקיים את התנועה על בסיס שני הזרמים שבה – המסורתי והחופשי. זאת ועוד, הוא היה נאמן לעמדתו, שאל לה לתנועה להתערב באורח החיים של חבריה מחוץ לארץ ישראל, ומן המתיישבים בארץ יש לדרוש נורמה של קיום מצוות ברמה המקובלת על קהילות ישראל ברוסיה-פולין. פשרה זו הביאה כאמור לסיומו של משבר הבי'ויים, והוסכם שאין לסלק את המתיישבים מן הארץ אלא למנות עליהם מפקח שישמור על קיום נורמה זו. הפשרה הביאה לקונסנסוס בין אנשים כפינסקר, לילינבלום ואוישיסקין, לבין הנצי"ב מוולוז'ין, י"מ פינס ור"ש מוהילבר. הקונסנסוס החזיק מעמד עד פולמוס 'בני משה'. גם הברון רוטשילד תמך בקונסנסוס המוסכם ביחס לשמירת המצוות במושבות,¹¹⁷ אבל השפעתו על אורח החיים היומיומי במושבות הלכה ופחתה. וכך, למעשה לא ניתן היה להבטיח את הנורמה המוסכמת במושבות שבהן היתה לחובבי ציון השפעה מועטה, כגון זכרון יעקב או ראשון לציון, שבהן תמך הברון רוטשילד, או רחובות וחדרה, שלא נזקקו לקופתו המדולדלת של הוועד האודיסאי. הערעור על הנוהג המקובל של קיום מצוות באמצעות 'בני משה', גם בכתבי מנהיגה אחד העם וגם בהליכותיו של הוועד האודיסאי בכלל והוועד הפועל שלו ביפו

114 מחקרים נוספים על הפרשה ראה: אליעזר בן יהודה בבית האסורים, בעריכת י' קניאל, ירושלים תשמ"ד; י' גולדשטיין, 'יחסו של אחד העם לדת באספקלריה היסטורית', תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה – קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, בעריכת ש' אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 159–168; הנ"ל, 'לתולדות מסעו הראשון של אחד העם', קתדרה, 46 (תשמ"ח), עמ' 91–108; הנ"ל, מעמדו (לעיל, הערה 109), עמ' 471–487.

115 על פרטי העניין ראה: שלמון, המאבק (לעיל, הערה 107), עמ' שלא-שלד; הנ"ל, 'תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ', קתדרה, 12 (תשל"ט), עמ' 14–22.

116 ראה: שלמון, המאבק, שם, עמ' שלט-שמו; שלמון, תהליכי, שם, עמ' 24–30.

117 גלעדי-נאור (לעיל, הערה 40), עמ' 33–34, 121.

בפרט. הפולמוס התפרץ בעקבות הקמת בתי הספר ביפו (אוקטובר 1892 – פברואר 1893). היו לכך השלכות רבות, דרך משל הקמת המזרח"י, ככלם של המגמות של 'בני משה'. מוהילבר ראה עצמו מנהיג מקובל על כלל חובבי ציון, ונזהר שלא לנקוט עמדה חד-צדדית בפולמוס. יתר על כן, הוא היה ער לנזקים שגורם הפולמוס לכלל האינטרסים של חבית ציון, והצליף בדבריו בשני המחנות שימהרו לכבות את השריפה. כחבר בהנהגה של חובבי ציון משנות השמונים, וכמנהיג מקובל על חוגים רחבים בתנועה, יצא כנגד הניצים מנהיגי המחנות, י"מ פינס ואחד-העם. כבר בפולמוס השמיטה חלק מוהילבר על פינס, שעה שפינס התנגד להתר העבודה שהשיג מוהילבר במאמצים רבים. ועתה יצא מוהילבר נגד עמדותיו הלאומיות-הדתיות של פינס, שדחה כל פשרה עם לאומיות חופשית לוחמת, בנוסח אחד-העם. שהרי מוהילבר ביקש להדגיש את המשותף בין זרמי חבית ציון ולהצניע את המבדיל והמפריד, כדי לשמור על אחדות ועל פעולה משותפת. ואכן, אחד-העם לגלג על המזרח"י ועל העומד בראשו, ואמר: 'ברגע אחד טהרו את המחנה מכל ה"חוטאים והפושעים", האפילו בטלית מצויצת על כל "קצוצי פאה"'.¹¹⁸

הקו שהתווה ר"ש מוהילבר במהלך הפולמוס היה הקטנת עוצמת הפולמוס וניסיון שכנוע של הקיצוניים שימתנו את עמדותיהם: הוא הקטין במשקלם של החופשיים בתנועה, הכחיש שבבתי הספר ביפו מחנכים שלא בדרך המסורת, תקף בחריפות את החרדים ואת חובבי ציון המסורתיים שהלכו ואימצו עמדות חרדיות אנטי-ציוניות, וגער ב'בני משה' על רוממות קולם ועל התגרויותיהם בנורמות המסורתיות ובמטרותיה העיקריות של תנועת חבית ציון.¹¹⁹ במהלך הפולמוס הבהירו אנשי המזרח"י, שמוהילבר סבלן בהשקפותיו יותר מאחד-העם, שכן הוא 'נותן יד לכל המינים וגם הטבעיים [=החופשיים] ועובד אתם עבודת הקודש והלאומיות'. לעומתו אחד-העם מתגרה במסורתיים 'ומה יחפוץ אחד העם בהתגלות לבו? מה הוא קורא "אני מאמין"? האם אינו רואה כי בזה יבעיר המדורה וחרדי הדת יסלקו ידם מחבת ציון?'.¹²⁰

מן הפולמוס עם 'בני משה' יצא המזרח"י מוכה וכול. מחד גיסא, תקפוהו חברי 'בני משה', ומאידך גיסא יצאו נגדו החרדים וחובבי ציון המסורתיים. המזרח"י המשיך להתקיים כשהוא מדולדל עד להופעתו של הרצל. חבריו הוסיפו לשלוח חוזרים ואף לשגר תעמלנים לרחבי רוסיה, וחיפשו נואשות אחר מקורות מימון.¹²¹ למרות זאת, אין להתעלם

118 אחד-העם, 'תשובה גלויה על מכתב פרטי', המליץ, 1894, גיליון 230; וראה גם: אגרות ניסנבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 205.

119 ראה: שלמון, המאבק (לעיל, הערה 107), עמ' שלח, שנד; שויביץ (לעיל, הערה 106), בעיקר עמ' 158-159; מכתבו של ניסנבוים אל פרידלאנד (אלול תרנ"ד), אגרות, שם, עמ' 21-22; מכתבו של ניסנבוים אל אייזנשטאדט (חשון תרנ"ו), שם, עמ' 42-44. בדעתו זו הסתמך מוהילבר גם על עדויות חיוביות על בתי הספר ביפו וגם על אנשים ב'בני משה' שלא קיבלו את עמדת הרוב באגודה. ראה: עלי חלדי (לעיל, הערה 1), עמ' 103, 106-107.

120 עלי חלדי, שם, עמ' 106-107; שלמון, המאבק, שם, עמ' שס; ניסנבוים אל אוסישקין (חשון תרנ"ה), אגרות, שם, עמ' 25-26; ניסנבוים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קטו.

121 ניסנבוים אל אוסישקין (סיון תרנ"ה), אגרות, שם, עמ' 31; הנ"ל (תמוז תרנ"ה), שם, עמ' 36. עלי

מן העובדה שבימי משבר אלה, כאשר הוועד האודיסאי גסס בשל מיעוט התמיכה בו ועקב המאבקים הקשים שהתחוללו בקרב בין תומכי 'בני משה' למתנגדיהם,¹²² נותרה הפעילות של המזרח"י לפליטה לתנועת חיבת ציון. הוא קיבל מנדט חוזר מן הוועד האודיסאי לעסוק בתעמולה לטובת חובבי ציון ברחבי העולם היהודי.¹²³ ואכן, המזרח"י המשיך למסור מידע לחובבים על הנעשה בארץ, יעץ בענייני עלייה וכיוון יוזמות חדשות של עלייה והתיישבות, גייס תרומות לתמיכה בפועלים במושבות, הקים מושבות חדשות ועודד קנייה של יינות כרמל שיוצרו בארץ ויוצאו אל מחוצה לה.¹²⁴ מתקוות מקימי המזרח"י להקים ארגון מרכזי לחובבי ציון, כפי שבאו לידי ביטוי בוועידתם הראשונה בדרוזגניק, נותר למעשה מוסד של איש אחד – ר' שמואל מוהילבר, ולידו מזכירו יצחק ניסנבוים, מי שהיה ממנהיגי המזרח"י בפולין בין שתי מלחמות העולם. ואכן, מוהילבר נפגע מן הפולמוס וממצב תנועתו, אך נותר מנהיג מרכזי.

ר"ש מוהילבר איבד במהלך הפולמוס עם 'בני משה' הרבה מן התמיכה שהיתה לו במחנה המסורתי ברוסיה, וככל הנראה אף ר' יצחק אלחנן ספקטור חדל מלתמוך בו. גם פעילים רבים בחיבת ציון, ובהם פינס וחבריו בארץ ישראל, רבנים צעירים כיונתן אליאשברג וי"י פרייל מרוסיה, והרב יצחק יעקב ריינס – לימים ממנהיגי המזרח"י – לא התייצבו מאחורי מוהילבר.¹²⁵ ואולם, הפסקת תמיכתם של אישים אלה לא הפחיתה מדימויו של מוהילבר כמנהיג מרכזי בעם ישראל. בדיונים שהתקיימו בארץ ישראל בשנת 1895 על הסכם שלום בין 'היישוב הישן' לבין 'היישוב החדש', ובין האשכנזים לבין הספרדים, היה מובן שיפנו לר"ש מוהילבר כאיש המתאים לפייס בין המחנות.¹²⁶ עם התקרב שנת השמיטה שחלה בשנת תרנ"ו עלתה שוב בעיית התר העבודה בשדות. ההתר שהושג בזמנו לשמיטת תרמ"ט הועמד בספק, לאחר שמקצת מתומכיו כבר לא היו בין החיים, ומקצתם נמנעו מלתת ידם להתר בגלל הסתייגותם מאופיה החופשי של תנועת חיבת ציון, כפי שבאה לידי ביטוי באישיותם של מנהיגייה ומתיישביה בארץ ישראל. ושוב היה זה ר"ש מוהילבר שהתייצב כמעט לבדו, מכל רבני רוסיה-פולין, ותמך בהתר, אף על

מקורותיו הכספיים של המזרח"י ועל הוצאותיו ראה: ניסנבוים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קז-קח; וראה מכתבו של ניסנבוים אל אוסישקין (טבת תרנ"ז), אגרות שם, עמ' 74-75.

122 גולדשטיין, מעמדו (לעיל, הערה 109), עמ' 473-481.

123 שויביץ (לעיל, הערה 106), עמ' 155. ניסנבוים נכנס לתפקידו באייר תרנ"ד. מזכירי המזרח"י הקודמים, י' אפיל וד' סוחובולסקי, לא נשארו נאמנים לקו של המזרח"י. ראה פרוטוקול אסיפת הוועד האודיסאי (אב תרנ"ז), אצל: מלאכי, מוהילבר (לעיל, הערה 111), עמ' 593.

124 שויביץ, שם, עמ' 159. וראה מכתבי ניסנבוים בתוך: אגרות ניסנבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 19-90; מלאכי, מוהילבר, שם, עמ' 583-599.

125 שלמון, המאבק, שם, עמ' שמח, שסג-שסד; קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), ב, עמ' 313-309. נסיגתו של ר' יהונתן אליאשברג לא היתה מלאה. ראה מכתבו של ניסנבוים אל אוסישקין (סיון תרנ"ה), אגרות, שם, עמ' 34.

126 ניסנבוים לאוסישקין (אלול תרנ"ה), אגרות, שם, עמ' 39; מוהילבר אל הילדסהיימר (סיון תרנ"ה), בתוך: ע' הילדסהיימר, 'מארכיון הרב עזריאל הילדסהיימר וצ"ל', סיני, מט (תשכ"א), עמ' צג.

פי שהוא ניתן כבר בשנת תרמ"ט בניגוד לדעתם של הרבנים האשכנזיים בארץ. עמדתו הנחרצת אפשרה לבני המושבות בארץ לעבד את אדמותיהם בשנת תרנ"ו. מוהילבר לא חשש מפני בני בריתו מאתמול, ובהם י"מ פינס וד"ר א' מציא בארץ, והנהלת 'מנוחה ונחלה' בוורשה, אשר בחשו בקדירה וניצלו את עמדתו כדי לנגח את תנועת חובבי ציון.¹²⁷ בשנת 1896 נפטר הברון הירש והוקמה חברת ייק"א שהתבססה על הונו של הירש. מוהילבר ניסה להשפיע על מנהלי החברה להשקיע את כספם בקולוניאציה של ארץ ישראל. אסיפת ייק"א נערכה בחשאי, והדובר הדומיננטי היה ד"ר ש' ריינאך, שהתנגד בקיצוניות לרעיונות חובבי ציון. מוהילבר מיהר לשלוח את אנשיו, ד"ר הירש הילדסהיימר ואמיל מאירסון, אל האסיפה, בניסיון להטות את הכף לטובת היישוב המתחדש בארץ. אבל ההצלחה היתה חלקית בלבד. ואף כאן היה זה מוהילבר שרתם את ייק"א להפנות מקצת ממשאביה לפיתוחו של היישוב בארץ.¹²⁸

ו. הקונגרס הציוני הראשון (1897) ופטירת ר"ש מוהילבר (1898)

עם פרסום ספרו של הרצל מדינת היהודים בתרגום לרוסית, בתחילת שנת 1896, החל עידן הציונות המדינית בתולדות הציונות ברוסיה. הרצל ניהל מגעים עם גורמים יהודיים פוטנציאליים שיצטרפו לתוכניותיו, והיה זה טבעי שהוא ומקורביו יפנו לר"ש מוהילבר, כנושא המהלך החדש בציונות בקרב יהודי רוסיה-פולין, על מנת לצרפו כבן ברית.¹²⁹ בתשובתו על פנייתו של הרצל המשיך מוהילבר את הקו שנקט בו כל ימיו בנושא הציוני – תמיכה ללא תנאים. בעמדה זו היה שונה מכל חבריו בנהגת תנועת חובבי ציון ברוסיה. הם היססו וחששו לתמוך ביוזמה הציונית-המדינית, מסיבות שונות.¹³⁰ מוהילבר כבר היה

127 קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), ב, עמ' 327–329. וראה מאמרי המערכת של הצבי, תרנ"ו, גיליון 11, עמ' לט; חבצלת, תרנ"ו, גיליון 9, עמ' 64–65; עלי חלדי (לעיל, הערה 1), עמ' 110. לפי ניסבובים אישר רי"א ספקטור את התרו משנת תרמ"ט. על האווירה הכללית ראה מכתביו של ניסבובים לאוסישקין (סיון תרנ"ה), בתוך: אגרות ניסבובים (לעיל, הערה 1), עמ' 31–32, 34–37, 48–49; וכן מכתבו לאייזנשטאדט (סיון תרנ"ה), שם, עמ' 32–33.

128 ניסבובים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קח-קי.

129 קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), ב, עמ' 343–344; ניסבובים, שם, עמ' קי-קיא. וראה מכתב המזרחי אל חובבי ציון, ובו ציטוט מכתב של יוזמי הקונגרס הציוני הראשון אל מוהילבר (איון תרנ"ו), בתוך: אגרות ניסבובים (לעיל, הערה 1), עמ' 83–84.

130 על היסודי של אוסישקין ראה: קלויזנר, שם, ב, עמ' 343; על עמדת מוהילבר ראה מכתבו לאוסישקין (כ"ז בסיון תרנ"ו), בתוך: פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' סז. על ההתנגדות בקרב חובבי ציון באנגליה ראה: שם, עמ' 345–346; על ההסתייגות של י' איזנשטאדט בארץ ישראל – שם, עמ' 351; על הסתייגותו של סוקולוב – שם, עמ' 352–353; על הסתייגותיהם של שפ"ר וא' גרינברג ותשובתו של מוהילבר על דבריהם – שם, עמ' 365; על תגובת מוהילבר ראה: אגרות ניסבובים, שם, עמ' 59, הערה 95. וראה: ניסבובים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קיא; וכן איגרת מאלול תרנ"ו, אגרות, שם, עמ' 64. וראה: יוסף מוהילבר, ר' שמואל מוהילבר והקונגרס הראשון, ספר הקונגרס, בעריכת ל' יפה, ירושלים תש"י, עמ' 162–169.

חולה, ולא יכול היה להגיע לאסיפות המכינות של הקונגרס הציוני הראשון, ואף לא לקונגרס עצמו. ואולם, הוא נתן את ידו ואת שמו לכל היוזמות שצצו ועלו לקראת הקונגרס, וגם ניסה לתאם את מהלכי חובבי ציון ברוסיה בקונגרס.¹³¹ המזרחי הפיץ דברי זירו והמרצה שכתב מוהילבר לקראת הקונגרס, ובהם נאמר, שחובבי ציון המתונים – ככל הנראה אלה האוחזים ב'ציונות המעשית' אך נאמנים לדרך המלך של חובבי ציון – מצווים להשתתף בקונגרס. רק השתתפות רבה תוכל להבטיח את האינטרסים של חובבי ציון ברוסיה. לדעת מוהילבר, גם מבחינת האינטרסים המסורתיים יש להשתתף בקונגרס, שכן הציונים המדיניים 'משיבים בנים רבים אל עמם בארץ, ויש לקוות כי הבנים האלה ישובו גם אל אביהם שבשמים'.¹³² עם זאת, דומה שיש בדבריו יותר שאיפה ומשאלה מאשר הכרה במציאות. מכל מקום, הרצל הבין את החשיבות הרבה שבהשתתפות נציגים מרוסיה בקונגרס, ועמד על המשקל הרב שיהיה לפנייתו של מוהילבר אל יהודי רוסיה.¹³³

המזרחי האץ באגודות חובבי ציון לשלוח נציגים לקונגרס, ואף ניסה לכנס את נציגי חובבי ציון ברוסיה כדי לגבש קו משותף, אף שהיה ברור שרוב הנציגים מרוסיה שיגיעו לקונגרס אינם נאמנים לקו שלו.¹³⁴ ייתכן שהמזרחי פעל כפי שפעל בשל הקו העקרוני שלו, כמו זה של העומד בראשו, לתמוך בכל מהלך שיביא למימוש הרעיון הציוני, וייתכן שלא עמד על השינוי בדרך קבלת ההחלטות בקונגרס – עקרון ההכרעה ברוב קולות. ואולי לא הבין שהנהגת התנועה החדשה, שחבריה הם בעלי אופי 'חופשי', משחקת לידיהם של מתנגדי בחיבת ציון. ושמא הנית, שהואיל והמוני יהודי רוסיה ופולין עדיין תומכים בעמדות מסורתיות, יוכרעו ההצעות בקונגרס לא בהרמת ידיים אלא בקבלת הוראה מרבנים או מנציגים המבטאים את הציבור הזה.

ר"ש מוהילבר לא נסע לקונגרס הציוני הראשון מפאת חולשה. רק מעטים מקרב המסורתיים במזרח אירופה הגיעו לקונגרס. הוצאות הדרך, גינוני הפרלמנטריות המערבית, השפה הגרמנית וחוסר הארגון של הממסד הרבני – כל אלה עמדו למכשול בפני גיוס נציגים של המוני שומרי אמוני ישראל במזרח אירופה.¹³⁵ את הלכי הרוח והחששות של המסורתיים ביטאו רבנים ממערב אירופה, כמו הרב ד"ר אשר כהן מבאזל,

131 קלויזנר, מקאטוביץ (לעיל, הערה 60), עמ' 362. וראה חוזר של המזרחי (אייר תרנ"ז), אגרות, שם, עמ' 83–84; ומכתב של ניסנבוים (אב תרנ"ז), שם, עמ' 88.

132 ראה מכתב ניסנבוים אל הרב בלומברג מדווינסק (תמוז תרנ"ז), אגרות, שם, עמ' 86–87.

133 קלויזנר, מקאטוביץ, שם, עמ' 358. ההצעה לפנות אל מוהילבר באה מחובבי ציון ברוסיה, ובהם אוסישקין; שם, עמ' 359–360. וראה מכתבו של ניסנבוים (אב תרנ"ז), אגרות, שם, עמ' 88. למוהילבר היו הסתייגויות רבות מהלכי הרוח בהסתדרות הציונית, והוא הביע אותן עוד קודם כינוס הקונגרס. אך הסתייגויות אלה לא הניאו אותו מלתמוך ביוזמה בכללה. ראה: ניסנבוים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קי–קי"א.

134 עלי חלדי (לעיל, הערה 1), עמ' 112–117. לרשימת המשתתפים מרוסיה ראה: שם, עמ' 116.

135 ראה מכתב של המזרחי (ה' בתמוז תרנ"ז): 'נוסעים רק אלה שכספם ועתותיהם בידם'; עלי חלדי, שם, עמ' 115.

שרבנים אורתודוקסיים במערב אירופה הסמיכוהו לברר את יחס התנועה החדשה למסורת ההלכתית. וכך, לא הופיע לקונגרס אף לא רב מסורתי אחד ממזרח אירופה (אם כי עשרות רבנים משם שיגרו מברקי ברכה להרצל). יתר על כן, הנציגים של האורתודוקסיה הגרמנית המתונה, ד"ר נפתלי הירש הילדסהיימר ווילי באמבוס, אשר היו אמורים למלא תפקיד בולט בקונגרס, נסוגו מהשתתפותם בו ברגע האחרון. הלכי הרוח הדומיננטיים בקונגרס, כפי שכאו לידי ביטוי בהרצאות המרכזיות, לא היו מחמיאים לציבור המסורתי.¹³⁶ דרך משל, ד"ר קארפל ליפא מיאסי, זקן הצירים, נשא את נאום הפתיחה בקונגרס, ובדבריו טען נגד היהודים המסורתיים, 'החרדים שבנו המחכים למלך הרוכב על החמור, ימשיכו בגלות גם להבא ויחכו לבואו'. וביתס ליהודי 'היישוב הישן' אמר: 'ואם סוף סוף יבוא המלך העני, אזי יערכו לו פועלינו קבלת פנים הוגנת יותר מאשר אותם שנוררים'.¹³⁷

באווירה אנטי-מסורתית זו נקראה איגרתו של ר"ש מוהילבר לבאי הקונגרס. מוהילבר שלח לקונגרס את נכדו, ד"ר יוסף מוהילבר. בחינוך נכד זה ניסה סבו לעצב את 'היהודי החדש' בעיניו, שומר מצוות ומוסמך לרבנות, אך גם בעל השכלה עברית וכללית וציוני נאמן. הוא אף שלחו ללמוד חקלאות.¹³⁸ בלשונו הפולמוסית החדה ניסח מוהילבר את מאפייניו של 'יהודי חדש' זה, 'שמצד אחד יהיו בני המאה השלושים, אבל מצד שני בני התקופות שקדמו לכל ספירות ה"מאות" – יהודים מתקופת הנביאים והמכבים'.¹³⁹ בהקדמת המכתב ביטא מוהילבר את דאגותיו העיקריות מן היוזמה החדשה: 'ולא יכשלו בלשונם חלילה להוציא דברים נגד תורתנו הקדושה או נגד הממשלה יר"ה'.¹⁴⁰ לדעתו יש להבטיח שתי חזיתות: דעת הקהל מבית – שהיא מסורתית בעיקרה, ועמדת השלטונות מחוץ. ובאשר למטרות הקונגרס: 'המטרה הראשית של האספה צריכה להיות השתדלות רבה ועצומה בכל כוחותינו לפני ממשלת תוגרמא כי תרשה לבני עמנו לקנות אדמה ולבנות בתים, בלי כל מכשולים ומעצורים', כלומר קולוניזאציה ללא הגדרה עצמית מבחינה פוליטית. וכאשר דן באורח החיים ובאמונות והדעות, חשף מוהילבר את עמדתו העקרונית. הוא אינו מסתיר את העובדה שבתנועה פשתה החופשיות, כפי שאולי נטה לעשות בתקופת חיבת ציון. ושמא לא היה עוד טעם להפחית במשקל החופשיים בתנועה. ואף על פי ש'בני ציון... חלוקים בדעותיהם בדברים שבין אדם למקום', 'יחיו ביניהם

136 ראה: י' שלמון, 'תגובת החרדים במזרח-אירופה לציונות המדינית', הציונות ומתנגדיה בעם היהודי, בעריכת מ' אביטבול ואחרים, ירושלים תש"ן, עמ' 56–57; על התקוות של אנשי המזרח-י מרבני המערב ראה: מכתבו של ניסנבוים (תמוז תרנ"ז), בתוך: אגרות ניסנבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 87.

137 ראה: פרוטוקול הקונגרס הציוני הראשון, ירושלים תש"ז, עמ' 10.

138 ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב, א, תל אביב תש"ז, עמ' 291–292; ספר הקונגרס (לעיל, הערה 130), עמ' 378.

139 ספר הקונגרס, שם, עמ' 164. הדברים נכתבו בתגובה להיסוסיו של ד"ר ש' ריינך מפאריס לתמוך בהשקעות כספי ייק"א בארץ ישראל.

140 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' סח.

באהבה ואחוה גמורה, משום שאסון ממשמש ובא: 'אש גדולה יצאה בקרבנו, שלהבת נוראה, וכלנו עומדים בסכנה, שונאינו רבו ופרצו'.¹⁴¹ ובשעת סכנה אין בוררים בבעלי ברית. האם היה זה משפט דרייפוס שהביאו לסטייה מעמדותיו הקודמות, או שמא תחושת האסון ליוותה אותו זה מכבר? מכל מקום, דור אחד קודם לכן לא נתן ביטוי כה בוטה לתחושתו זו. בהמשך המכתב ייחס מוהילבר משקל רב למצוות יישוב ארץ ישראל, וקבע שהיא שקולה כנגד כל התורה כולה. מאחר ש'היא יסוד קיום לאומנו', הרי שאין עם יהודי ללא ארץ ישראל ואין תורת ישראל ללא עם ישראל. כאן קבע למעשה את העיקרון שעליו עומדת הציונות הדתית: 'ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל', ואין זו סיסמה בעלמא, אלא תפיסה חדשה של מערכת היחסים בין שלושת הגורמים – עם, ארץ ותורה. עוד קבע מוהילבר במכתבו, הלכה למעשה: 'תורתנו שהיא מקור חיינו צריכה להיות יסוד תחיתנו בארץ אבותינו'. ואולם, הוא הוסיף: 'אינני מכוון בזה להוכיח לאנשים פרטים יחידים בהנהגתם',¹⁴² ודומה אפוא שהתכוון לחיי הציבור היהודי כולו, בפרהסיא, שחייבים להתנהל בארץ ישראל על פי המסורת ההלכתית. שני עניינים נוספים מופיעים במכתב פרוגרמטי זה: האחד – הכבוד וההערכה למפעלו של הברון רוטשילד ולאוצרותיו של ארגון 'ייק"א', יחס המלמד על גישתו המסורתית שמימוש התחייה תלוי במגנטים היהודים; השני – הוא בא חשבון עם הרבנים הכופרים בביאת המשיח, מחד גיסא, ועם האורתודוקסים הטוענים שהקולוניזאציה של ארץ ישראל היא כפירה באמונה המשיחית, מאידך גיסא.¹⁴³ מכתבו של מוהילבר לבאי הקונגרס זכה ליחס חם ואוהד, אבל לא על שום תוכנו אלא בשל סמכות מחברו, ובמיוחד בגלל התנגדותו ל'רבני המחאה'.¹⁴⁴ בתגובות למכתב לא היה משום ויתור על מגמות ההתנתקות של הציונות מן המסורת ההלכתית אף לא אצל אחד הזרמים שהשתייכו אליה: הליברלים בני מערב אירופה, הסוציאליסטים, נציגי הרבנות השמרנית במרכז אירופה ובמערבה, ובייחוד הצעירים ממזרח אירופה, שהזדהו ברובם במידה כלשהי עם 'בני משה'.

בקונגרס הראשון נבחרה לציונות ברוסיה מעין הנהגה, ובה ארבעה 'מורשים', בארבעה מרכזים שונים. במרכז בביאליסטוק קיימו ציוני רוסיה אסיפה לאחר הקונגרס (כ"א-כ"ב בחשוון תרנ"ח), וכינוס האסיפה דווקא בביאליסטוק מצביע על המשקל הרב שייחסו להשתתפות מוהילבר באסיפה. ר"ש מוהילבר נבחר ליושב הראש, וזכה בתפקיד ראש 'המרכז הרוחני', תפקיד שנראה לו מתאים להוביל את הציונות הרוסית. הוא תבע לעצמו כאן תפקיד דומה לזה שהחזיק במסגרת חיבת ציון, עם הקמת המזרח"י בביאליסטוק. וכך נמצא שהמרכז בביאליסטוק שימש למעשה גם 'מרכז רוחני' לוועד האודיסאי וגם 'מרכז רוחני' להסתדרות הציונית כולה. המינוח חובבי ציון הוסיף לשרת

141 שם, שם.

142 שם, עמ' סט.

143 שם, עמ' סט-ע; מוהילבר, בתוך: ספר הקונגרס (לעיל, הערה 130), עמ' 168.

144 מוהילבר, שם, עמ' 165.

את התומכים בתנועה החדשה.¹⁴⁵ שלושת המרכזים האחרים עסקו בעיקר בעניינים ארגוניים – מרכז הקורספודנציה בקישינב, מרכז הכספים בקיבוץ והמרכז הספרותי בוורשה. המרכזים השונים קיבלו גם אחריות אזרחית. המרכז בביאליסטוק היה אחראי על ליטא ורוסיה הלבנה – מרכזי ההתעוררות הציונית באותה התקופה והאזור שבו קיוותה התנועה ברוסיה לגייס את עיקר תומכיה. קשה לדעת אם חלוקת אחריות זו היתה נשמרת, וכיצד היה פועל המרכז בביאליסטוק, לולי הסתלק לעולמו ר"ש מוהילבר חודשים אחדים לאחר האסיפה בביאליסטוק. ספק רב אם הוא היה יכול לנהל את המרכז בגילו המופלג ובמצב בריאותו הלקוי. מכל מקום, פטירתו בחודש סיון תרנ"ח שמה קץ לפעילותו. בעקבות הקונגרס הביע מוהילבר אכזבה עמוקה מדחיית הקולוניאציה של ארץ ישראל בשל אי קבלת הצ'רטר. הוא קבע, שההסתדרות הציונית תאלץ לשוב אל עמדת חובבי ציון, שהקדימה את עבודת ההתיישבות לכל מהלך פוליטי. מוהילבר חזר וטען, שאין סיכויים לפוליטיקה לאומית ללא בסיס של התיישבות יהודית קודמת בארץ ישראל.¹⁴⁶

בחודשים שעברו מאז בחירתו לראש 'המרכז הרוחני' ועד לפטירתו עסק ר"ש מוהילבר לא רק בענייני הרוח אלא גם בהרחבת שורות ההסתדרות הציונית ברוסיה. הוא קשר קשרים עם עשירים יהודים לשם הנחת היסוד לקולוניאל-בנק, וקשר בין ראש הוועד הפועל ביפו שמטעם הוועד האודיסאי לבין הרצל, כדי שההסתדרות החדשה תקבל על עצמה את האחריות גם על היישוב החדש, שהקימה תנועת חיבת ציון.¹⁴⁷ פעולתו האחרונה של מוהילבר היתה בי"ז בסיון תרנ"ח, יומיים לפני פטירתו. הוא ניסח מכתב רחב-הקף בעניין הקולוניאל-בנק, וחזר על האני מאמין הציוני שלו. ההסתדרות הציונית פרסמה חזר זה תחת הכותרת 'צוואתו של הרב שמואל מוהילבר', בעברית ובתרגום לגרמנית, והפיצה אותו ברחבי העולם היהודי. העיתוי שבו חיבר מוהילבר את המסמך הקנה לו משקל רב באופן יחסי.¹⁴⁸ הוא חזר על שני העקרונות המחייבים לדעתו את ההסתדרות הציונית: (א) קולוניאציה של ארץ ישראל: 'היישוב בארץ ישראל ברשיון ממשלת תוגרמה צריך להיות אחד מראשי עבודתנו'. (ב) ההתנהגות בציבור של חברי התנועה הציונית צריכה להיות על פי המסורת ההלכתית: 'יסוד עבודתנו הלאומית צריך להיות תורתנו הקדושה... ולכן חלילה לראשי הציונים לתת מקום בעבודתם הלאומית ללעז עליהם, כי הציונות מחללת תורתנו...'.¹⁴⁹ בהמשך מכתבו קרא מוהילבר להסתדרות הציונית לשתף פעולה עם הוועד האודיסאי בתמיכה בהתיישבות בארץ, ולא לנקוט בגישה המקצינה של הציונות המדינית, המבטלת את מפעל ההתיישבות. וכאן אף הגדיר מוהילבר את היהודי החדש לפי תפיסתו: עברי,

145 איגרות ניסנבוים לאויסקין (כסלו-טבת תרנ"ח), בתוך: אגרות ניסנבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 93, 94; הנ"ל (אב תרנ"ח), עמ' 101-103.

146 מוהילבר, ספר הקונגרס, שם, עמ' 168.

147 ניסנבוים, הדת והתחיה (לעיל, הערה 1), עמ' קיג-קיד.

148 ניסנבוים, שם, עמ' קיד-קטו. וראה: צוואת הרב שמואל מאהליווער, ברלין 1898.

149 מוהילבר, צוואה, שם.

ונאמן להלכה, לארץ ולעם. אף כאן חזר על שלושת המרכיבים שכאמור נחקקו לימים על דגלה של תנועת המזרחי.

ר' שמואל מוהילבר נפטר ב"ט בסיון תרנ"ח. ספק אם היתה אישיות רבנית אחרת בת הזמן שעוררה התרגשות כה גדולה בציבור היהודי. הוא היה לסמל לתנועות ולארגונים שונים, אשר ביקשו לראות את המיזוג שבין היהדות המסורתית לתנועה הציונית. רבים שקיוו למודרניזאציה של היהדות המסורתית באפיקים לאומיים ראו בו פורץ דרך. ואכן, הוא היה ממחולליה של הציונות הדתית, שיש לראותה 'כתנועת מודרניזציה דתית שביקשה לקלוט במסגרת הדת לא רק את הלאומיות אלא גם את החיים המודרניים, ובכך להחזיר את האחדות הדתית של החיים היהודיים כפי שזו נתקיימה בחברה המסורתית'.¹⁵⁰ ר"ש מוהילבר שימש סמל גם בשל מעמדו המרכזי בחברה המסורתית ברוסיה ברבע האחרון של המאה הי"ט.¹⁵¹ מעמדו זה לא נבע מגדלות בתורה ולא מיכול ספרותי עשיר, אלא מתפקידו כראש תנועת חיבת ציון וכתומך בציונות המדינית. ואם בחייו לא יצאו עוררין על דרכו, שהיתה יוצאת דופן בחברה המסורתית, גם מצד אלה שחלקו עליו,¹⁵² לאחר מותו הפך לסמל ולנס. ותעיד על כך ספרות ההספדים שנדפסה עליו, שהיא יוצאת דופן בהקפה.

העיתונים היהודיים של סוף המאה הי"ט הקדישו מקום רב להספדים על ר"ש מוהילבר.¹⁵³ רבנים רבים שנשאו הספדים בקהילותיהם על הנפטר הדגול פרסמו את דבריהם בדפוס.¹⁵⁴ ספרות ההספדים על מוהילבר, לסוגיה השונים, מוסיפה להופיע מזמן פטירתו ועד ימינו אנו, ביוזמת מוסדות כמו ההסתדרות הציונית העולמית, הקרן הקיימת לישראל, תנועת המזרחי וממשיכיה בארץ ובעולם,¹⁵⁵ משרד החינוך והתרבות של מדינת ישראל ותנועת הנוער 'בני עקיבא'.¹⁵⁶ הופיעו מאמרים, נקרולוגים וגם ספרי זיכרון. נביא כאן תיאור של מוהילבר האיש, כפי שרשם י"ל פישמן, לימים ממנהיגי 'המזרחי', שעדיין הכיר את מוהילבר:

איש גבה הקומה ודל הבשר, קומתו זקופה וראשו כפוף מעט, עיניו, עיני תכלת, מושפלות לארץ, פנים ארוכות ורעים אשר היו מכוסים תמיד אודם חכלילי ורענני; הפנים האלה הפיקו

150 ראה: א' פישמן, 'מסורת וחידוש בהווית הציונות הדתית', בשבילי התחייה, א, בעריכת א' רובינשטיין, רמת גן תשמ"ג, עמ' 129.

151 ראה את רשימת גדולי הדור, בחוברת של הרב מרדכי שאטץ, הספד מר, פיעטרקוב 1898, עמ' 8-9. מוהילבר נמנה בין שבעת גדולי הדור.

152 על עמדתו של ר' מאיר שמחה מדווינסק ראה: רמת שמואל (להלן, הערה 154), עמ' 22.

153 ראה לדוגמה: ר' שמואל מוהילבר' (לעיל, הערה 32), עמ' 93-96; ר' שמואל מאהילאווער איננו, העבר, גיליון 37, 24.6.1898, עמוד השער; מלאכי (לעיל, הערה 111), עמ' 581-582.

154 ראה לדוגמה ההספד של הרב מרדכי שאטץ (לעיל, הערה 151); צ"ה סריבנער, לקוי מאורות, אודיסה 1899; אליקים געציל, רמת שמואל, ווילנה תרנ"ט.

155 ראה לדוגמה: ספר שמואל (לעיל, הערה 1); מלאכי (לעיל, הערה 111), עמ' 583.

156 דרך משל: ד' שמש, הרב שמואל מוהילבר (מאה חמישים שנה להולדתו), ירושלים תשל"ד.

בכל עת כובד־ראש ויגון מיוחד, כאיש דואג וחוקר גם יחד. האיש אשר ראהו בפעם הראשונה היה עושה עליו רושם של רב־קפדן, מתבודד וזורק מרה. אבל כל אלה אשר ידעוהו והכירוהו מקרוב – ידעו אותו לאיש בעל לב טוב, נעים בחברה וסבלן בדעות מאין כמוהו.¹⁵⁷

מן ההספדים עולה מעמדו של מוהילבר כמנהיג 'לאומי', החורג ממקומו ואף משעתו. אף בולטת נחישותו שלא להרחיק את פורקי עול המצוות מן המפעל הציוני.¹⁵⁸ הסופרים המשכילים ציינו, דרך משל, כי 'הוא היה הברית התיכון המברית כל המפלגות – יראי ה' ומשכילים חובבי־ציון וציונים – מן הקצה אל הקצה, ועל ידו נקשרו החלקים השונים לאגודה אחת'.¹⁵⁹ בין המספידים היו גם כאלה שיצרו תמונה רומנטית של הרבנות היהודית בעבר הרחוק, וקבעו שאותם הרבנים היו מנהיגים אמיתיים שלא כמו הרבנים בימיהם שלהם. ואילו את מוהילבר העמידו כסמל של אותה הרבנות־לכאורה הקדומה: 'תקופת הזהב של הרבנות, רועה נאמן במלוא המובן, העומד בראש העם ומורה דרך החיים לפנייהם לנחותם ולהביאם אל המנוחה'.¹⁶⁰ מציאות ואידיאליזאציה התערבבו זה בזה ויצרו יחד את הדיוקן ההיסטורי של מנהיג לדורו ולדורות.

157 פישמן (לעיל, הערה 24), עמ' י-יא.

158 ראה: סריבנער (לעיל, הערה 154), עמ' 18–22; רמת שמואל (לעיל, הערה 154), עמ' 52–54. על נחישותו ראה: הספד מר (לעיל, הערה 151), עמ' 11.

159 ר' שמואל מוהילבר (לעיל, הערה 32), עמ' 96. ראה גם: 'הגאון רבי שמואל מאהליבר ז"ל איננו', הפסגה, 1898, גיליון 36, עמ' 1.

160 שם, עמ' 93.